

H I S T O R I J S K I Z B O R N I K

Godina XXXVII (1)

Zagreb 1984.

Izvorni znanstveni članak
UDK 949.71 :184+ : 325.8

PRIOLOG ISTRAŽIVANJU OSLOBODILAČKIH AKCIJA NA BALKANU U 40-IM GODINAMA XIX STOLJEĆA

Ljubiša Doklešić

Tajna politička radnja na Balkanu u toku 40-ih godina XIX st. velika je nepoznanica jer je historijska građa veoma oskudna. Pojedini podaci, različitog sadržaja, koje su istraživači uspjeli prikupiti omogućili su uspješnu rekonstrukciju samo nekih di elova tajne radnje, dok je o drugima dobivena čak iskrivljena slika, te je i uloga pojedinih osoba prenaplašena, a uloga pojedinih gotovo da nije ni primijećena ili je netočno interpretirana i ocijenjena.

Pisma Stjepana Verkovića, koja se nalaze na više m esta, nedavno objavljeni izvještaji Fr. Zacha¹ i otkupljena građa Il. Garašanina u Arhivu Srbije bacaju više svjetla na neke dosad malo ili nedovoljno poznate tajne političke radnje iz 1840-ih godina, te iz tame prošlosti izvlače i neke od njih koje su se do sada samo naslućivale. Ovi izvori omogućuju i povezivanje, a time i bolje razumijevanje, nekih do sada poznatih podataka.

Ovdje će biti riječi o Verkovićevu konspirativnom djelovanju na Balkanu i o utjecajima koji su ga usmjerili da radi na oslobođenju balkanskih zemalja od turske vlasti. Najprije je, u prvoj polovini 1840-ih godina, bio u službi tajne politike Gajeva kruga, a možda i Fr. Zacha, prema Balkanu, a zatim, na kraju 1840-ih, pa možda i na početku 1850-ih godina, u službi tajne organizacije Il. Garašanina za podizanje ustanka na Balkanu.

¹ Usp. V. Ž á č e k, (u naslovu pogrešno Začek), Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zacha iz Beograda (1843—1848), *Građa Akademije nauka Bosne i Hercegovine XXI/17*, Sarajevo 1976, i ocjenu te građe od Lj. Doklešića, O pokušaju ustanka u Bosni 1840. i o tajnoj politici Gajeva kruga prema Bosni 1843/44, *Historijski zbornik XXXV*, Zagreb 1982, 15—18.

I

Stjepan Verković (1821—1894) je već u toku svog školovanja (1830—1843) pokazao želju i smisao za praćenje suvremenih političkih zbivanja u Bosni i Hrvatskoj. Njihov burni i dinamični tok u velikoj je mjeri privukao pozornost njegove nemirne prirode. U određivanju njegove političke fizionomije i zacrtavanju pravca njegove političke djelatnosti prelomna su bila dva momenta: društvene i političke prilike u Bosni i sukob većine franjevacu u Bosni s biskupom R. Barišićem, odnosno sve one reperkusije koje su iz tog sukoba nastale, te kulturno-politički program Gajeva kruga u Hrvatskoj.²

Još kao dijete upoznao je svu težinu potlačenog položaja bosanske raje. U osmoj godini života (1829) njega i njegovu obitelj istjerao je bičem iz njihove kuće u selu Ugljari u Bosanskoj Posavini subaša (nadzornik imanja) kapetana Gradašćevića. Zbog toga je i razumljivo da je već u mladosti »silno maštao i želio« da i Bosna dobije autonomiju u Turskoj carevini, poput Srbije za vlade kneza Miloša Obrenovića.³

Za školovanja u samostanu Sutjesci (1833—1837) Verković je imao prilike saznati za razgovor kustoda Stjepana Marjanovića i meštra fra Jure Čovića o teškom položaju Bosne i potrebi da se čim prije poradi na dobivanju autonomije. Na to su se Verković i njegovi školski drugovi Blaž Josić, Stjepan Nedić i Jozo (Tomo) Kovačević međusobno zakleli »da ćemo čim dorastemo do puške i bričke sablje ostaviti Monastir i vratiti se kući da prgotovljamo, svaki u svojoj okolici, narod k velikom narodnom preduzeću, kako bi, čim starešine dadu znak, odma sve listom diglo se na noge protiva svojih krvopija poradi pokajanja svojih starih. Od onoga dana dakle kad je divnog Marianovića čarobna rodoljubiva izjava podpirila u našima mladima grudima iskru zbog svete narodne stvari, mi smo više mislili i govorili o narodnom oslobogjenju nego o knjizi kroz sve vrime našega prebivanja u Sutinskoj. Ova misao s našim rastom sve više u nama razvijala se i krepila.«⁴

Čitav splet događaja i akcija koji je na početku 1840-ih godina bio zahvatio bosanske franjevce, odrazio se i na mlade bosanske franjevce koji su se tada školovali u Hrvatskoj i Ugarskoj, a među njima se nalazio i Verković (1837—1843). Biskup Rafael Barišić, koji se tada nalazio na čelu bosanskog vikari ata, nastojao je uz podršku rimske kurije i Beča okrnjiti staru autonomiju franjevačke provincije u Bosni. Iz toga je proizašao težak sukob 1830-ih godina koji se rasplamsao na početku 1840-ih godina i donio dosta nedaća bosanskim franjevcima.⁵ Taj sukob je potaknuo neke bosanske fra-

² O utjecaju poznanstva s Lj. Gajem i oslobodilačkih težnji iz djetinjstva u Bosni, »na političko i ideološko formiranje Verkovića« usp. K. Penušliski, Stefan I. Verković, život i dejnost (St. Verković, Makedonski narodni pesni, Skopje 1961, str. X—XV).

³ J. Jelenić, Pisma Stjepana I. Verkovića Josipu D. Božiću, *Narodna starina* IV/11, Zagreb 1925 (1940), 219, 229. — O Verkovićevu djetinjstvu i školovanju v. Lj. Doklestić, Životni put Stjepana Verkovića (1821—1894), *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 14, Zagreb 1981, 231—239.

⁴ isto, 252—253. — St. Verković, Petrograd 5/17. IV 1888.

⁵ J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci II, Sarajevo 1915, 22—73; II. Kečmanović, Barišićeva afera, Sarajevo 1954, passim.

njevce da se povežu s ilircima u Hrvatskoj, s predstavnicima poljske političke emigracije u Beogradu i Carigradu, te srpskim političkim ljudima u Ugarskoj i Srbiji, pa čak i da napuste dotadašnji lojalni stav svoga reda prema turskoj vlasti u Bosni.⁶

U ljetu 1840. Verković je u Zagrebu doznao od Blaža Josića o pokušaju podizanja ustanka u Bosni. Po Josićevu pripovijedanju neki Jovanović, ugarski Srbin, plemić, namjeravao je podići bunu u Bosni. Jovanovićev suradnik u tom pothvatu bio je bosanski klerik Jurić. On je bio poslan u Bosnu »da skupi četu iz katolika i s njome da ga dočeka u Vučjaku« kada Jovanović iz Slavenskog Broda pređe u Bosnu. Jovanovića su austrijske vlasti, međutim, uhvatile u Slavanskom Brodu neposredno prije prelaska u Bosnu. Zatim su za akciju saznali i Turci, uhvatili Jurića blizu Gradačca i pogubili ga.⁷

Budući da je Josić bio u Zagrebu nakon što je pobjegao iz Bosne, on je Verkoviću prešutio da je tu akci u zapravo povelu grupa mladih Bosanaca koja je studirala bogoslovi u u Ugarskoj, među koje je spadao i sam Josić, i da su se oni razbježali nakon što je Bartol Jurić uhapšen. Toj grupi su pripadali Ivan Frane Jukić, Jakov Baltić, Blaž Josić i Bartol Jurić, a njima se pridružio i Jozo (Tomo) Kovačević i to posredstvom bosanskog provincijala Stjepana Marjanovića. Također je prešutio da su župnik Ambroz Matić iz Tramošnice i župnik Ilija Starčević iz Tolise, obojica Verkovićeви znanci, bili nabavili u Slavoniji veću količinu baruta čije je prebacivanje u Bosnu bio organizirao Jozo (Tomo) Kovačević i da je više hrvatskih sela bilo pripremljeno za ustanak.⁸

Svakako da je to saznanje o težnjama »koje su smerale osloboditi Bosnu od kletoga robstva«⁹ — bez obzira što od Josića nije saznao da su u pripremanju tog ustanka sudjelovali i njegovi školski drugovi i znanci — još više pojačalo Verkovićevu težnju da radi u tom pravcu. To će se kasnije transformirati u njegovu spremnost da sudjeluje u organizacijama usmjerenim na zbacivanje turske vlasti i u drugim dijelovima Balkana.

Gajev je kulturno-politički program u istoj, ako ne i u još većoj mjeri, bio prozeo Verkovića. Taj je program došao do izraza a za Verkovićeва školovanja u Zagrebu od jeseni 1837. do ožujka 1843. Bilo je to vrijeme od dobivanja privilegija za Gajevu tiskaru (7. VI 1837) do zabrane ilirskog imena od strane dvora (18. I 1843).¹⁰ Upravo će taj period hrvatskog preporoda do zabrane ilirskog imena ostati posebno urezan u Verkovićevu sjećanju, jer će on kasnije samo kraće vrijeme boraviti u Zagrebu.

Dobar dio bogoslova u Zagrebu, kojemu je krugu tada pripadao i Verković, prihvatio je ideje Gajeva kruga. Dio bogoslova koji su bili smješteni

⁶ Kecmanović, n. dj., 62—99; Vl. Stojančević, Da li su bosanski franjevc održavali političke veze sa Srbijom pre Garašaninovog »Načertanija« 1844. godine?, *Zbornik Filozofskog fakulteta XI/1*, Beograd 1970, 575—588; Záček, n. dj., passim; Doklešić, 15—41.

⁷ Jelenić, Pisma St. Verkovića..., 254—256. — St. Verković, Petrograd 5.17. IV 1888.

⁸ Doklešić, n. dj., 18—24.

⁹ Jelenić, Pisma St. Verkovića..., 256.

¹⁰ J. Horvat, Ljudevit Gaj, Zagreb 1975, 131, 202 i dr.

u sjemeništu osnovao je 1836. književno »Ilirsko narodno društvo domorodne mladeži Sjemeništa Zagrebskoga«. ¹¹ To je društvo, s pauzom od lipnja 1839. do svibnja 1840, djelovalo za čitavo vrijeme Verkovičeva školovanja u Zagrebu (1837—1843). ¹² Budući da je kao franjevac obitavao u franjevačkom samostanu, Verkovića ne nalazimo među članovima društva. ¹³ To nikako ne znači da nije bar pasivno sudjelovao na književnim večerima na kojima su se čitala književna djela na više slavenskih jezika (tj. na »ilirskom, češkom, ruskom i poljskom narječju«, kako je to zapisano u Ljetopisu društva), ¹⁴ kao i na drugim sastancima toga društva, jer se franjevački samostan nalazio blizu sjemeništa. Verkovičev istomišljenik iz bogoslovije Pavao Čavlović bio je od 1841. pa sve do jeseni 1844, kada je napustio bogosloviju i zajedno s Verkovičem po Nugentovom zadatku otišao iz Zagreba, jedan od najaktivnijih članova društva. ¹⁵

Budući da u to vrijeme nije bilo drugih aktivnih ilirskih omladinskih društava u Zagrebu, ti su bogoslovi »bili za ilirce-narodnjake dragocjen oslonac u stranačkoj borbi«. ¹⁶ Zato je Gajev krug posvećivao posebnu pažnju zagrebačkim bogoslovima. Poznato je da su Ljudevit Gaj, Albert Nugent i Vjekoslav Babukić održavali prisnije veze s tim društvom. Osim pismenih kontakata i darivanja knjiga oni su ih i osobno posjećivali. Gaj je 1. IV 1839. posjetio sjemeništarce koji su ga s velikim ushićenjem dočekali. Isto je tako i Albert Nugent 7. XI 1842. posjetio sjemenište. ¹⁷ Bio je vrlo srdačno primljen iako je došao iznenada. Grof Nugent, zapisano je u Ljetopisu društva, »nam je previsokom svojom nazočnostju, bistrim pogledom i čistim naškim glasom rodoljubna sardca u toliko ganuo, i domorodnom vatrom plamteće grudī tako uzdarmao, da nam se je taj nezaboravni večer kao jedna izmegju najsrietnih uspomenah mladobitnosti naše ukazao«. ¹⁸

»Žar narodnosti« bio je zahvatio i mlade bosanske đake koji su obitali u susjednom franjevačkom samostanu. Među njima se nalazio i Verković. U tom samostanu — kako svjedoči u svojim zapamćenjima fra Grga Martić, jedan od tadašnjih bosanskih đaka u Zagrebu — dolazilo je i do sukoba između Bošnjaka i mađarona, te »od nas jedan opara čirakom jednog njihova po čelu«. ¹⁹

¹¹ Arhiv nadbiskupskog bogoslovskog sjemeništa u Zagrebu, Arhiv Zbora duhovne mladeži / = ANBSZ, AZDM/, Ljetopis godine 1836, 8 i dr.

¹² O radu tog društva v. J. Buturac, Povijest zbora duhovne mladeži zagrebačke 1836—1936, Zagreb 1937, 8—9, 15—31; Lj. Durković-Jakšić, Branislav, prvi jugoslovenski list 1844—1845, Beograd 1968, 12, 18—24.

¹³ V. popis članova u ljetopisima toga društva za 1836—1839. i u ljetopisu za 1840—1864 (ANBSZ, AZDM, B I 33).

¹⁴ Isto, Ljetopis počevši od g. 1840—1864, 2—3, 7.

¹⁵ O Čavlovičevu radu u tom društvu v. Durković-Jakšić, n. dj., 12—27.

¹⁶ J. Sidak, Studentski pokret do otvaranja Sveučilišta, Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1969, 440—441.

¹⁷ Buturac, n. dj., 24, 26, 28—29.

¹⁸ ANBSZ, AZDM, Ljetopis počevši od g. 1840—1864, 25.

¹⁹ G. Gavranović, Odlomak iz Martića Zapamćenja od fra Mirka Šestića, Franjevački vijesnik XXXVII/9, Visoko 1930, 299.

Kontakti vodećih ljudi Gajeve kruga sa zagrebačkim bogoslovima omogućili su i Verkoviću da ih upozna i da im se približi. »Za vreme mojega školovanja u Zagrebu stupim u prisno i veoma srdačno snošenje s Gajem, Babukićem i Grofom Nužanom, koji revnostno nastojavali su oko toga, da kod Hrvatah utaru stazu obštoj slovenskoj prosveti, a da se isključu tuđa latinska« — pisao je Verković mnogo godina kasnije (1877), dodavši da ga Gaj između više mladih Bosanaca koji su se tada školovali u Zagrebu »najviše zavoli poklonivši mi svoju blagonaklonost i krajnje povjeren e«. ²⁰

Verković je kasnije isticao Gajev utjecaj na formiranje njegovih političkih nazora. ²¹ Gaja je upoznao »kao neiskusni mladić« 1837, ²² dakle ubrzo nakon dolaska na školovanje u Zagreb. I Verkovića je tada, kao i druge brojne suvremenike, impresionirala Gajeve ličnost, koja je gotovo hipnotički djelovala na sve koji su dolazili s njim u dodir. ²³ »Kako je čarobno na mene dejstvovala sila njegove divne rečitosti — pisao je Verković iz Makedonije Velimiru Gaju, sinu Ljudevita Gaja, i to u vrijeme (1868) kada je Gaj bio gotovo zaboravljen u političkom životu Hrvatske ²⁴ — može se suditi po tome, što svaki put kad sam pred njim stajao, činilo mi se je da ne gledam čovjeka nego neko vrhunaravno biće! Svaka njegova reč onako se je lepila za moje srce i dušu [...] A svaka se je ticala sreće i veličine naše domovine, kao što je bilo nacrtano u 'programu ilirskome'. ²⁵

Verkovića se dojmilo Gajevo stremljenje prema slavenskoj uzajamnosti, ²⁶ a posebno Gajeve ideje o zajedničkoj budućnosti Južnih Slavena okupljenih pod ilirskim imenom. ²⁷ Sve je to ostavilo duboki trag u Verkovićevoj političkoj fizionomiji. ²⁸ Dajući 1867. o sebi podatke francuskom znanstveniku

²⁰ M. Arnaudov, Verković i Veda Slovena, Sofija 1868, 429, 62.

²¹ »I mogu reći« — pisao je 1877. Verković srpskom ministru prosvjete Vasiljeviću — »da su mi njegova umna proučavanja kroz vreme moga ondje bavljenja skoro više koristila nego sve lekcije moj profesora« (isto, 429, 63).

²² Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu (=NSBZ), R 4702 c/2, St. Verković, Serez 16/28. VII 1868.

²³ J. Horvat, n. dj., 69—70.

²⁴ Isto, 323, 325, 355 i dr.

²⁵ NSBZ, R 4702 c/2, St. Verković, Serez 16/28. VII 1868. — Citirani dio pisma objavljen je s korekcijama u *Narodnim novinama* XXXIV/205, Zagreb 7. IX 1868.

²⁶ Verković je 1877. naveo da se u vrijeme njegova školovanja u Zagrebu »Gaj ondje pojavio sa zastavom 'opšte slovenske vzajmnosti'« (Arnaudov, n. dj., 429).

²⁷ Kako je Verković 1837. i slijedećih godina doživio Gajevu »veliku ideju« koja je bila oličena u *imenu ilirskome*, s koim dičnim i ponosnim imenom on je želio i namjeravao Slavene Balkanskog poluostrova dovesti do one sreće i veličine kakvu su imali« u prapostojbini odakle su »krenuli da šire po svetu pismenost i uljudnost«, v. u njegovom pismu upućenom Gajevu sinu Velimiru iz Sereza 16/28. srpnja 1868 (NSBZ, R 4702c/2).

²⁸ Da je ilirski pokret ostao kod Verkovića u trajnoj uspomeni vidi se, osim iz njegovih izjava, i iz njegova osobnog pečata koji je sve do smrti upotrebljavao. U gornjoj polovini toga četvrtastog pečata nalazi se ilirski grb, a u donjoj inicijali Verkovićeve imena i prezimena. Taj pečat utisnut je na omotu jednog Verkovićeve pisma upućenog 1868. Velimiru Gaju (NSBZ, R 4702c/2), kao i na omotu jednog Verkovićeve pisma koje je on između 1875. i 1892. poslao u Hrvatsku (Gavranović, n. dj., 297).

Emilu Burnoufu Verković je naveo da je rodom iz Bosne i da pripada ilirskoj grani.²⁹ Ide a južnoslavenske uzajamnosti bit će Verkovićeva ideja vodilja i za kasnijega dugogodišnjeg boravka i političkog djelovanja u Makedoniji, čak i u vrijeme kada je pojava nacionalističkih antagonizama narušila dobru klimu srpsko-bugarskih odnosa.³⁰

Pristupanje Gajevu krugu uvelo je Verkovića u političku djelatnost. Presudno je bilo to što se on uspio približiti Gaju i steći njegovo povjerenje. »Malo po malo on me tako zavoli, da me napokon učini dionikom svojih političkih najskrivenijih tajna«, objašnjavao je pod kraj svog života.³¹ To se svakako odnosi na tajnu politiku Gaja i njegovih suradnika.

Gaj je od 1838. započeo voditi tajnu politiku koja je obuhvatila dio Balkana pod turskom vlašću.³² U memorandumu podnijetom te godine ruskoj diplomaciji predvidio je da se ustankom oslobode »Bosna, Turska Hrvatska, Hercegovina, Albanija i Srbija«, pri čemu je računao i na vojni potencijal Vojne krajine. Čini se da se sve do 1840. Gaj zanosio misliju da će taj ustanak moći podignuti uz širu pomoć Rusije i uz njezino pokroviteljstvo. Od ne je u memorandumu tražio da novcem, oružjem, pa i vojskom, podrži ustanak u »tursko-lirskim provincijama«. Predviđao je da Rusija dostavi topove, municiju i ostalo oružje morskim putem na »albansko-ilirsku obalu« koja graniči s Crnom Gorom. Zbog toga je trebalo taj dio obale osloboditi na samom početku ustanka.³³

Nema dokaza da je Gaj poduzimao neke korake na Balkanu u neposrednom pripremanju ustanka. Neodržive su optužbe da je on stao iza pokušaja ustanka u Bosni 1840. To ne znači da nije razmišljao o ustanku na Balkanu i o tome razmjenjivao mišljenje i s pojedinim osobama izvan Hrvatske. Verković je u jednom nedovršenom kazivanju o težnjama »koje su smerale osloboditi Bosnu od kletog robstva« naveo da je Filip Pašalić, tajnik bosanskog provincijala Marjanovića, često »dolazio u Zagreb Gaju na dogovor odnosno njihovoga tajnoga rodoljubivoga zadatka«, što se svakako dešavalo na početku 1840-ih godina.³⁴

Sve ukazuje na to da se Gaj tada uglavnom zadržao na prikupljanju različitih informacija s teritorija pod turskom vlašću, između ostaloga i o viđenijim ljudima na koje bi se mogao osloniti u svojim političkim akcijama. Zato je i slao svoje ljude na Balkan. U Gajevoj ostavštini nalazi se jedan

²⁹ »Io sono nativo di Bosnia, consequentemente appartengo al ramo S'avo Chroato-Serbiano ossia Illyrico« (NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 25. VI 1867).

³⁰ v. Verkovićeva izvještaje iz Makedonije iz 1870-ih godina kao i njegova pisma srpskom ministru prosvjete iz 1877. i 1882 (Arnaudov, n. dj., 299—321, 428—440).

³¹ Jelenić, Pisma, 253.

³² O tajnoj politici Gajeva kruga prema Bosni od 1838. do 1844. v. Doklešić, O pokušaju ustanka, 24—40.

³³ v. Ph. Mosely, A Pan-Slavist Memorandum of Liudevit Gaj in 1838, *The American Historical Review* XL/4, New York 1935, 704—716; Horvat, Gaj, 140—143, 170—171; Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973, 122, 201—202, 204.

³⁴ v. Doklešić, O pokušaju ustanka u Bosni 1840..., 23, 25—27.

nedatirani i nenaslovljeni upitnik u kojemu je on tražio više različitih podataka o Bosni, počevši od podataka vojne prirode do onih o raspoloženju raje u Bosni.³⁵ Vjerojatno je takve podatke Gaj želio dobiti i iz drugih područja na Balkanskom poluotoku.

U zimi 1838/39. Gaj je preko Dalmacije poslao Stefana Herkalovića, bivšeg poručnika austrijske vojske, u Crnu Goru, Hercegovinu, Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju, pa je taj na kraju 1838. boravio u Crnoj Gori dva tjedna. To se jedino vidi iz njegove putnice, jer je sačuvano samo pismo u kojem govori o putu iz Zagreba do Kotora, kao i pismo o putu od Dubrovnika do Travnik. U pismu iz Travnik izložio je i neka svoja filološka zapažanja. U Bosni su ga turske vlasti uhapsile »i pod stražom u Brod doveli«, jer su »videći kod Herkalovića papire njega za uhoda držali«. Zatim je Herkalović otišao samo do Beograda, ne produživši otuda u Bugarsku i Rumeliju.³⁶ Herkalovićevi »papiri« mora da su bili njegove bilješke s tog putovanja koje nisu sačuvane.

Jedan je drugi ilirac nešto kasnije objavio svoj putopis po Bosni. Bio je to Matija Mažuranić (1817—1881), brat Antuna i Ivana Mažuranića. Matija je u ljeto 1839. namjeravao putovati u Crnu Goru »da kod Vladike oružje primem«, tj. da se pridruži borbi Crnogoraca protiv Turaka. Objasnio je: »Nebi se ja ni spravljal u Cernu-Goru, ali zaman kad ovaj svijt nije zame stvoren. — Ako poginem, to i želim da zla više nepatim«, što se svakako odnosi na neugodnosti koje mu je priredio mjesni svećenik Mudrovčić.³⁷ Umjesto u Crnu Goru on se, čini se pod utjecajem brata Ivana, uputio u Bosnu. Rezultat je bio putopis »Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839—40. po jednom domorodcu«, ko i je Gaj objavio u Zagrebu 1842.³⁸ U njemu je posebna pažnja posvećena opisu života muslimana i plemstva u Bosni. To je bila i prva knjiga iz koje se hrvatska javnost mogla upoznati s Bosnom o kojoj se, kako ističe sam autor u predgovoru, do tada veoma malo znalo.

U proljeće 1841. Gaj je s Antunom Mažuranićem nakon puta po Dalmaciji posjetio Cetinje, gdje se zadržao dva dana. Nije poznato ništa poblize o razlogu tog putovanja u Crnu Goru i njihovu razgovoru s Njegošem.³⁹

Nakon zabrane ilirskog imena na početku 1843, a možda i ranije, Gajev je krug unio nove sadržaje u program svo e tajne politike prema evropskoj Turskoj. Izgubivši nadu u mogućnost oslobađanja Balkana uz pomoć Rusije,

³⁵ J. Horvat — J. Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, *Građa za povijest književnosti Hrvatske* 26, Zagreb 1956, 307.

³⁶ isto, 206—211, 476; Horvat, Gaj, 132, 146, 152—153. — Durković-Jakšić pretpostavlja da se iza Herkalovićeve književnog ispitivanja krila »l političko-nacionalna akcija« (Lj. Durković-Jakšić, O Stevanu Herkaloviću, *Istorijski časopis* XVI—XVII, Beograd 1970, 112—113).

³⁷ Iv. Brlić, O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu, *Građa za povijest književnosti Hrvatske* 24, Zagreb 1953, 111—112, 119—120, 131—136.

³⁸ J. Horvat je mislio da je taj putopis trebao »poslužiti da se zametnu tragovi« (Horvat, n. dj. 145).

³⁹ isto, 180; Lj. Durković-Jakšić, O vezi braće Mažuranića s Njegošem, *Istorijski zapisi* IV/7, Cetinje 1951, 356—357.

Gaj i njegov krug ljudi preorijentali su se na traženje putova za uspostavljanje autonomije u Bosni (i Hercegovini). Oni su predviđali i rad na ujedinjenju Južnih Slavena, ali, po mišljenju Gaju bliskog čovjeka Stjepana Cara iz ožujka 1844, ilirska ideja nije još obuhvatila sve Južne Slavene »i potreba tog ujedinjenja nije još dobro shvaćena ni dovoljno poznata«.⁴⁰

Po svemu sudeći, provođenje tajne političke akcije na Balkanu Gaj je tada bio prepustio grofu Albertu Nugentu koji mu je bio veoma privržen. Nugent je 1843. namjeravao putovati preko Dalmacije u Bosnu i Hercegovinu, ali to putovanje nije ostvario. Na početku 1844. putovao je s političkim ciljem u Carigrad. Zatim je 13. IV 1844. preko Fr. Zacha uputio iz Beograda memorandum engleskom poslaniku u Carigradu. U njemu se implicite preporučuje da »turski Slaveni« dobiju protektorat Porte, tj. autonomiju, što bi sačuvalo Otomansko carstvo od propadanja, a Slavenima pružilo mogućnost za nacionalni i materijalni razvoj.⁴¹

Osim »putem diplomatskih pregovora« Nugent je namjeravao akciju za autonomiju Bosne podržati i »izražavanjem te želje« u samoj Bosni, kako je Verković na samom kraju 1843. saopćio Zachu. Svakako da je radi toga Nugent do početka 1844. u Bosnu »više puta« i slao svoje ljude.⁴² Samo jednom od njih znamo ime — bio je to St. Verković. U Bosnu je bio poslan 1843.

Verković je 1843. dobio zapravo širi zadatak. Osim Bosne, Hercegovine i Crne Gore trebao je posjetiti i druge krajeve Balkana koje Gaj i njegovi ljudi dotada nisu obišli.

Verković je vjerojatno i prije toga bio donekle upoznat s tajnom politikom Gaja i njemu bliskih ljudi. Njemu su bili poznati spomenuti kontakti Gaja i F. Pašalića, negdje s početka 1840-ih godina. Nije isključeno da je mladi Verković najprije upotrebljavan za prenošenje povjerljivih usmenih i pismenih poruka, kao i drugog materijala. Postoji podatak da je u rujnu 1841. Ambroz Matić, župnik u Tramošnjici kod Gradačca u Bosni, poslao Ga u preko Verkovića dva udžbenika kojih je on bio autor.⁴³ Na početku 1843. Verković je po Gajevu ili Nugentovu nalogu iz Zagreba otišao na duži put. Time je napustio pohađanje bogoslovije na četvrtoj godini studija. Na tom putu, koji je započeo u ožujku, a završio u listopadu 1843, Verković je obišao Dalmaciju, Boku Kotorsku, Crnu Goru, sjevernu Albaniju, Kosovo, Hercegovinu i Bosnu.⁴⁴

U prvoj etapi putovanja Verković je nakon Dalmacije bio u Crnoj Gori, sjevernoj Albaniji i na Kosovu. »Albansko-ilirska obala« je po memorandumu iz 1838. za Gaja bila interesantna iz vojno-strategijskih razloga. Kakvu su ulogu obalna regija i njoj susjedni krajevi trebali imati u tajnoj politici Gajeva kruga 1843. iz dostupnih se izvora ne vidi.

⁴⁰ Záček, Bosna, 41—43, 77; usp. Doklešić, 28—29, 33.

⁴¹ Doklešić, 25—27 i bilj. 45, 29—31, 35—39.

⁴² Záček, Bosna, 42, 58.

⁴³ Horvat-Ravlić, Pisma Ljudevita Gaja, 317.

⁴⁴ O Verkovićevu putu iz 1843. v. Lj. Doklešić, Životni put Stjepana Verkovića 239—241.

U sjemeništu u Skadru Verković je kontaktirao s nekoliko klerika sa Kosova ko i su znali »ilirski jezik«. ⁴⁵ Zatim je u društvu s jednim bokeljskim trgovcem obišao Kosovo. U selu Janjevu blizu Pr štine upoznao je tamošnjeg župnika don Gašpara Krasnika-Krasnićija, koji je bio rodom iz Đakovice. Krasnić se tada Verkoviću povjerio da snuje o oslobođenju Albanaca od Turaka, na što je Verković dodao »da također i Hrvati gore od želje da zbate tude robstvo«. Krasnić je imao istomišl enika Petra Zarišija, katoličkog prelata u Orošu u Mirditima, koji je kao i Krasnić bio završio škole u Rimu. Oni su smatrali da lokalni ustanak ne bi uspio i da je potreban, »sporazum za opće djelovanje sa svim kršćanskim narodima u Turskoj, s Bosancima, Hercegovcima, Crnogorcima, Srbima i drugima, kako bi svuda istovremeno planuo ustanak«. Krasnić se pokazao voljnim pristupiti pripremanju Albanaca na ustanak ako bi se on počeo pripremati u Hrvatskoj, Srbiji ili negdje u Turskoj, te je tražio od Verkovića da ga o tome obavijesti. ⁴⁶

Na putu iz Zagreba do Kosova i natrag 1843. Verković je upoznao još neke trgovce, svećenike i druge viđenije ljude iz Splita, Prizrena, Janjeva, Skadra, sela Šestana »blizu Bara« i iz »Bročna u Hercegovini«. ⁴⁷

U Crnoj Gori je došao u dodir s Njegošem, ali je Njegoš bio nezadovoljan što mu je bio poslan mlad i neiskusn čovjek. ⁴⁸ Vjerojatno je zbog toga u jesen iste godine Gaj uputio u Crnu Goru svog pouzdanika St epana Cara u pratnji Ivana Miletića, koji je u to vrijeme bio Gajev tjelohranitelj ili seržan kod Al. Nugenta. ⁴⁹ Kasnije je Car upoznao Zacha s tim posjetom Crnoj Gori. Za razgovor Cara i Njegoša Zach je pribilježio samo da je bio »veoma kratak«, jer se Njegoš žurio na Grahovo. Car je tada Zachu izložio svoja zapažanja o stavu Njegoša i Crnogoraca prema Austriji i Rusiji i o borbenim sposobnostima Crnogoraca koje privredne neprilike usmjeravaju na četovanje. Carevo je mišljenje bilo da se Crnogorci »neće moći upotrijebiti u ravnici«, jer su »previše navikli na lokalne i planinske ratove gdje naročito lukavstvom i iznenađenjem odnose prednost«, ali da bi »u obrambenom ratu mogli dati odlične usluge«. ⁵⁰ Ukoliko su razmatranja o doprinosu Crnogoraca u ratu s Turcima bila cilj Careva putovanja u Crnu Goru, to bi značilo da je Gaj, za razliku od Nugenta, još i tada razmatrao i mogućnost da se putem borbe ide na poboljšanje položaja Južnih Slavena u Turskoj.

Posljednja etapa tog Verkovićeva putovanja bila je Bosna, kamo je stigao u jesen 1843, a možda i ranije. U Bosni je ostao do početka studenoga 1843. Verkovićev nešto mlađi kolega sa školovanja u Zagrebu, Grga Martić, naveo je u svojim »Zapamćenjima« da je Verković napustio franjevački red

⁴⁵ NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 15/27. VIII 1867, — pismo Em. Burnoufu.

⁴⁶ Arnaudov, n. dj., 429.

⁴⁷ Záček, Bosna, 43—44.

⁴⁸ isto, 65.

⁴⁹ O Verkovićevu starom prijatelju Iv. Miletiću v. Doklešić, Životni put Stjepana Verkovića, 244, bilj. 35.

⁵⁰ Záček, Bosna, 68—69; Lj. Durković-Jakšić, Srbijansko-crnogorska saradnja (1830—1851), Beograd 1957, 76.

»u namjeri da diže bunu u Bosni za njezino oslobođenje«. ⁵¹ Međutim, sudeći po podacima koje je sam Verković dao Zachu na kraju te godine o tajnoj politici Gajeva kruga prema Bosni, Verković je tada imao u Bosni nešto drugačiji zadatak. »Nugent želi svim svojim srcem pomoći Bosancima, ali se ne namjerava postaviti na čelu pobune; on uopće ne želi da se Bosna otcijepi od Otomanskog carstva«, rekao je Verković tada Zachu. U skladu s time, Nugent je po navodima Verkovića rad o tada na autonomiji Bosne. ⁵² Verković je vjerojatno u Bosni trebao ispitati kakvo raspoloženje ondje postoji za autonomiju, a i pridobiti pojedince za tu akciju.

Možda je Verković u tom pravcu u Bosni i nešto poduzeo. U prilog tome govori panična reakcija Ignjata Brlića na dva pisma koja je Verković iz Bosne uputio preko njega njegovu sinu Andriji Torkvatu s kojim se Verković bio sprijateljio u vrijeme školovanja u Zagrebu. Uzrok panici Ignjata Brlića bilo je i to što je on ta pisma u Slavonskom Brodu dobio na početku listopada 1843. »odpečatena«, te je smatrao da su ih vlasti čitale. Zato se oprezni Ignjat nije usudio pisma poslati sinu u Beč, kamo je on upravo otišao na studij teologije. ⁵³ Još više se Ignjat Brlić uplašio kada mu je Verković na početku studenoga, prilikom proputovanja iz Bosne u Zagreb, saopćio da namjerava posjetiti Andriju Torkvata u Beču. Ignjat je na to (8. XI) preklinjao sina da se, ako Verković dođe u Beč, ponaša kao da ga uopće ne poznaje jer je pretpostavljao da će Verkovića uhvatiti bečka policija. ⁵⁴ Iz trećeg pisma Ignjata (15. XI) može se donekle nazrijeti u kojem je pravcu Verković djelovao u Bosni. Najprije je Ignjat opomenuo sina da se, ako je istog mišljenja kao Verković, mora toga odreći. Zatim je nastavio: »ti vidiš da ni po učenim zemljama Reformatori dobro projé nemogu, a šta bi u nezreloj Bosni? — u ludo bi se glave lišio — i sramotan pred svitom a pred Bogom kriv ostao!!« ⁵⁵ Tih nekoliko riječi napisanih ezopovskim stilom, kao i uputa Andrije ocu da Verkovićeve pisma »sažge«, ⁵⁶ upućuju na zaključak da su Verkovićeve rad u Bosni ili bar njegove nakane imale konspirativno-urotnički karakter.

⁵¹ Gavranović, n. dj., 291.

⁵² Žáček, Bosna, 42. — Zach nije vjerovao da će se taj cilj postići samo putem traženja i pregovora. Mislio je da će se morati »prije ili kasnije učiniti otvoreni i iskreni demarš s oružjem u ruci«, popraćen krilaticom: »mi smo vjerni podanici Porte, mi težimo samo administrativnim poboljšicama« (na i. mj.).

⁵³ Ig. A. I. Brlić, Pisma sinu Andriji Torkvatu 1836—1855 I, Zagreb 1942, 64, 173, bilj. 31. — Andrija Brlić i St. Verković bili su prijatelji sa školovanja u Zagrebu. Mladi Brlić je polazio u Zagrebu Filozofiju u vrijeme kada je nešto stariji Verković već studirao na Bogosloviji. Ignjat Brlić u pismu sinu 8. XI 1843. navodi: »Tvoj prijatelj i drug Bosanac Verković« (isto, 67), a sam Verković spominje u pismu Velimiru Gaju 1869, tada već pokojnog, Andriju Brlića kao »miloga i nezaboravljenoga moga prijatelja Andre« (NSBZ, R 4702c/2, St. Verković, Serez 20/1. IX 1869).

⁵⁴ Brlić, n. dj., 67—68.

⁵⁵ isto, 69.

⁵⁶ NSBZ, R 4023/2, Dnevnik Andrije Torkvata Brlića za 1844. godinu,

U studenom 1843. Verković je bio kod Al. Nugenta u Bosiljevu vjerovatno da bi mu referirao o rezultatima svog puta, što je možda već prije toga učinio i Gaju u Zagrebu. U Bosiljevu je bio upućen da preko Srbije, Kosova i Albanije oputuje u Solun. Troškove tog puta snosio je Nugent.⁵⁷

Na tom putu Verković je imao tri zadatka. U Beogradu je trebao izvidjeti političku situaciju. Nakon toga je trebao kontaktirati s albanskim katolicima, ne znamo s kojima i u kom cilju. Na kraju se trebao sastati s Albertom Nugentom u Solunu. Nugent je namjeravao doći onamo na povratku iz Carigrada, kako bi se zajedno s Verkovićem preko Makedonije i Srbije vratio u Hrvatsku.

U Bosiljevu je Verkoviću očito naloženo da najprije ode u Zagreb. Verković je u Zagrebu studentu teologije Pavi (Paji) Čavloviću saopćio kako je potrebno da zajedno s njim ide na put u Albani u. O tome je Čavlović odmah obavijestio Gaja (25. XI). Zatim je napustio sjemenište i otišao k Nugentu.⁵⁸

Verković je 22. XII došao u Beograd, gdje se po Nugentovu nalogu trebao »informirati o stanju stvari«, a Čavlović 23. ili 24. XII 1843.⁵⁹ U Beogradu je Verković našao J. Šafarika, T. Kovačevića, St. Herkalovića i M. Popovića koji su se okupljali oko F. Zacha.⁶⁰

Tomo (Josip) Kovačević bio je Verkovićev školski drug iz Bosne. U Beograd je došao u listopadu 1843.⁶¹ Tada je radio u državnoj štampariji, kako bi vještinu tiskanja prenio u Bosnu gdje su franjevci namjeravali otvoriti tiskaru za koju su tražili odobrenje Porte, ali nisu u tome uspjeli. Na početku 1844. Kovačević je počeo primati potporu srpske vlade i zauvijek

⁵⁷ O Verkovićevu putovanju od kraja 1843. do proljeća 1844. v. Dokleštić, *Zivotni put Stjepana Verkovića*, 241—243.

⁵⁸ v. isto, 241 i bilj. 15; O Čavloviću v. Durković-Jakšić, Branislav, *passim*.

⁵⁹ V. Žáček, *Suradnja Ljudevita Gaja s Františekom Zachom, Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 3, Zagreb 1973, 153; Žáček, *Bosna*, 41—43.

⁶⁰ Sve je te osobe Verković pozdravljao u pismima koja je 1844. poslao T. Kovačeviću po odlasku iz Beograda (Narodna biblioteka Sarajevo, MS 1318, 1320). O tadašnjoj suradnji J. Šafarika, T. Kovačevića, St. Herkalovića i M. Popovića sa Zachom v. Zachove izvještaje iz tog vremena (Žáček, *Suradnja Ljudevita Gaja*, 142, 152—153; isti, *Bosna*, 35, 24).

⁶¹ Tomo (Josip-Jozo) Kovačević (1820—1865) došao je u Beograd nakon završetka studija teologije u Pešti 1843. Gimnaziju je završio, kao i Verković, u Sutjesci u Bosni i iste su godine (1837) otišli na studij — Kovačević u Peštu, a Verković u Zagreb. Po završetku studija Kovačević je došao u Beograd s preporukom Save Tekelije i Teodora Pavlovića (Jelenić, *Pisma Stjepana I. Verkovića*, 253, 255; Arnaudov, *Verkovič*, 455, 466). Potkraj kolovoza ili u rujnu napustio je Peštu (fra Luka Terzić mu je još 18. VIII 1843. pisao iz Tolise u Peštu v. Kecmanović, *Barišićeva afera*, 82, 147—148). Na putu iz Pešte u Bosnu mora da je Kovačević svratio u Beograd, jer Franjo Jukić u svom pismu od 28. IX 1843. iz Sutjeske Herkaloviću u Beograd piše, na osnovu kazivanja Kovačevića, o Garašaninovu stavu prema Bosni (Stojančević, n. dj., 578, 587). Nakon boravka u Sutjesci, gdje se nalazio potkraj rujna, Kovačević je ponovo otišao u Beograd. U Srbiji je bio u listopadu 1843, jer ga je 4. XI 1843. Blaž Josić iz Sutjeske molio da mu odmah pošalje »Novine biogradske« (Kecmanović, n. dj., 149; D. Stranjaković, *Bosan-*

ostao u Beogradu.⁶² Slovaka dra Janka (Jana) Šafarika Verković je tada prvi put susreo. Šafarik je bio profesor na beogradskom liceju i tek je nešto prije toga došao u Beograd.⁶³ Kovačević i Šafarik imat će kasnijih godina važnu ulogu u Verkovićevim političkim i drugim poslovima.

U tom momentu je u Beogradu za Verkovića nesumnjivo najinteresantniji bio Franjo Zach, predstavnik poljske konzervativne političke emigracije okupljene oko kneza Czartoryskog u pariskom Hotelu Lambert. U Beograd je došao u listopadu 1843. Czartoryski je tada nastojao da Južne Slavene izvuče ispod utjecaja Rusije i Austrije i uputi ih da traže oslonac na Francusku i Englesku. Budući da je predviđao raspad Turskog carstva na Balkanu, u prvi je plan stavio rad na ujedinjenju Južnih Slavena u njemu pod vodstvom Kneževine Srbije.⁶⁴

Verković je Zacha upoznao s političkim planovima Gajeva kruga. Između ostalog, on je Zachu objasnio da hrvatski rodoljubi (»les patriotes croates«) prikazuju austrijskoj vladi kao da Bosna želi ući u sklop Austrije, iako to nije bila želja ni Hrvata ni Bosanaca. Oni su zapravo težili za autonomijom Bosne kojom bi upravljala domaća vlada i bosanski službenici. U vlasti bi, s obzirom da bi postojala ravnopravnost svih vjera u Bosni, sudjelovali i kršćani i muslimani. »Smatra se čak da u Sarajevu, gradu od 100.000 stanovnika i vrlo trgovačkom, ima bosanskih muslimana koji bi pozdravili posebnu i nacionalnu administraciju koja prihvata principe vjerske slobode«, zapisao je tada Zach na osnovu informacije dobivene od Verkovića ili neke druge osobe.⁶⁵

Kada je saznao za planove Gajeva kruga, Zach je zaključio da se oni »u osnovnim principima« slažu. Nakon što je bio obaviješten o Nugentovoj namjeri da putuje u Carigrad, on je počeo raditi na tome da se Nugent u Carigradu sastane s Michałom Czaykowskim (Czayka). Czaykowski je bio predstavnik poljske emigracije u Carigradu i neposredni Zachov pretpostavljeni. Zach je nagovorio Verkovića da napiše pismo Nugentu u kojem je o Czaykowskom rekao da je »vrlo utjecajan Slaven u Carigradu«. To je pismo Zach uputio u Carigrad zajedno sa svojim izvještajem od 23. XII 1843. u kojem je Czaykowskom preporučio da čim prije pronađe Nugenta i preda

ski Franjevci u Srbiji 1843 i 1844, *Pravda* XXXVI/12747, Beograd 27—30. IV 1940, 26). Stranjaković je smatrao da su Toma Kovačević (za koga je pogrešno držao da je u Srbiju došao potkraj 1842) i Josip-Jozo Kovačević dvije osobe, pa su to od njega preuzeli i drugi autori. Međutim, Kecmanović je pravilno opazio da je Tomo Kovačević dobivao poštu u Beogradu na ime Josipa Kovačevića i Tome Radivojevića (Barišićeva afera, 81). Naime, Josip je Kovačeviću bilo kleričko, a Tomo krsno ime, koje je on ponovo preuzeo pošto je napustio franjevački red. Radivojević je Kovačeviću, pak, bilo konspirativno prezime na koje je on u redakciji »Srpskih novina« primao poštu iz Bosne (v. Žáček, Bosna, 113).

⁶² Stranjaković, n. dj., 26; Žáček, Bosna, 55, 62. — O pripremama koje su franjevci poduzimali za otvaranje tiskare u Bosni v. Horvat-Ravlić, Pisma Ljudevita Gaja, 124; Durković-Jakšić, Branislav, 30—31; Žáček, Bosna, 55.

⁶³ v. Žáček, Suradnja Ljudevita Gaja, 152—153.

⁶⁴ v. Žáček, Bosna, 14—23.

⁶⁵ isto, 42.

mu pismo. Do njihova sastanka je i došlo u Carigradu na početku 1844. Nugent je tada odlučio, na prijedlog Czaykowskog, podnijeti engleskom ambasadoru u Carigradu memorandum o budućnosti Južnih Slavena. U sastavljanju tog memoranduma trebao mu je pomoći Zach.⁶⁶

Verković je Zachu dao imena povjerljivih osoba koje je upoznao na putovanju po Dalmaciji i po teritoriju pod turskom vlašću 1843, kao i nekih Bosanaca koje je već otprije poznao. To su bili: splitski trgovac Niko Dimitrović, skadarski trgovac Giuseppe Mužan, prizrenski trgovac Anton Sopaj, janjevski trgovac Đoko Ivanović,⁶⁷ »kapetan Šestana blizu Bara, g. Petar Đoko, komandant blizu 200 oružanih ljudi i [ne?]poslušan Turcima, ali ne voli Crnogorce jer zna da su oni plaćeni od Rusa«, Petar Sunić »iz Broćna u Hercegovini«, Ilija Starčević—župnik u Tolisi, Stefan Mikić—župnik »u Breški blizu Tuzle«, fra Jukić iz Fojnice i fra Luka Dropulić iz Kreševa u Bosni.⁶⁸

U vrijeme toga kratkotrajnog boravka u Beogradu, Zach je Verkoviću dao upute za rad u Bosni. »Ja sam ga dakle podučio da bi on mogao podučavati druge. Najprije, poticati povjerenje u vlastite snage u zemlji, uzeti za oslonac Srbiju a ne neku stranu silu, dati do znanja da se poboljšanje može steći samo postupno, da se u početku traži samo odvojena, nacionalna i samostalna administracija, da se ta administracija može steći samo slogom među bosanskim kršćanima, nikada ne isključiti bosanske muslimane, naprotiv neka i oni u tome imaju svoj udio; fiksirati to poboljšanje jednim zakonom, ustavom; ne poduzimati ništa bez savjetovanja sa Srbima koji imaju iskustva; evo što sam između ostalog upravo rekao g. Verkoviću«, naveo je Zach 23. XII 1843. u svom izvještaju Czaykowskom.⁶⁹ Budući da Verković nakon toga nije više išao u Bosnu, on nije ni imao prilike primijeniti ovo Zachovo uputstvo.

Budući da se Verković tada spremao na put u Tursku, Zach ga je instruirao kako da se uopće ponaša u krajevima pod turskom vlašću. Preporučio mu je da poradi oko uspostavljanja veza među kršćanima, odnosno da se pojačaju ondje gdje one već postoje, da se u političkim težnjama uzme za primjer status koji je Srbija izvojevala kod Porte, da se traži zaštita od Francuske, a ne Rusije ili Austrije, i da skreće pažnju na simpatije Zapadnih Slavena prema Južnim Slavenima.⁷⁰ Čini se da mu je dao i neka uputstva u vezi s albanskim katolicima. Zach je bio informiran (od Verkovića?) da albanski katolici preferiraju francuski politički utjecaj i da se, štaviše, priča da »prigovaraju Crnogorcima što primaju novac od ruskog cara«.⁷¹ O tome je obavijestio Czaykowskog u Carigradu, odnosno Czartoryskog u Parizu, što pokazuje u kojem je pravcu hila usmjerena preokupacija poljske političke emigracije.

⁶⁶ isto, 42—44, 64, 71.

⁶⁷ O Đoki Ivanoviću Zach je očito pogrešno napisao da je iz Janine, umjesto iz Janjeva na Kosovu koje je mjesto Verković i posjetio.

⁶⁸ isto, 43—44.

⁶⁹ isto, 43.

⁷⁰ isto, 45.

⁷¹ isto, 43.

Verković je 28. XII 1843. oputovao iz Beograda, gdje je dobio putnicu na ime Petra Zopeja. Putovao je sam, jer je prethodni plan bio promijenjen. Čavlović je ostao u Beogradu kao »dopisnik zagrebački rodoljuba«. Verković je namjeravao putovati preko Užica, Mokre Gore, Novog Pazara, Prizrena i Skadra, a potom otići brodom u Solun.⁷² U Užicu je dobio teskere za put do Skadra i Drača. U Užicu je saznao i za nemire koji su vladali na Kosovu i okolnim krajevima pod turskom vlašću.⁷³ Zbog toga on, čini se, nije uspio tada otići k albanskim katolicima, već se preko Aleksinca uputio u Solun, kamo je došao 29. II 1844.⁷⁴

Zach je očekivao da će mu Verković pisati s puta.⁷⁵ Prvo, a čini se i jedino, pismo primio je od njega 3. II 1844. Verković ga je poslao negdje s granice Srbije.⁷⁶

S tog puta Verković se javljao i Nugentu ili Gaju. Pisao je najprije iz Užica 1. II 1844, potpisavši se imenom Petar⁷⁷ jer je imao putnicu na ime Petra Zopeja. Pisao je i iz Soluna 4. III 1844, potpisavši se kao Stipan de Ugljara,⁷⁸ po svom rodnom selu Ugljari. U pismima je objašnjavao gdje se nalazi i kojim putem namjerava ići dalje. Pisma je poslao T. Kovačeviću u Beograd, iz čega su istraživači dosad izvodili zaključak da je Verkovića tada poslao u Makedoniju Il. Garašanin.⁷⁹ Nije bilo primijećeno da je u pismima Kovačević bio zamoljen da ih preko zemunske pošte prosljedi dalje. U drugom pismu je Verković molio da to učini Marjanović. Zemunski župnik Stjepan Marjanović bio je spona između Beograda i iliraca u Zagrebu.⁸⁰ Jedno pismo koje je Nugentu bilo tada upućeno iz Soluna, austrijska je vojna komanda u Zemunu zadržala i 15. III 1844. poslala Metternichu.⁸¹ Vjerojatno je i to bilo Verkovićevo pismo.

U Solunu se Verković nije susreo s Nugentom koji ga je ondje trebao dočekati.⁸² Tu je saznao da je Nugent iz Carigrada otplovio brodom u Rijeku ili Trst, »jer su mu pisali da ide kući što pria iz Carigrada na spravišće«⁸³ tj. na županijsku skupštinu. Poruku je vjerojatno dobio preko Antuna Mihanovića, austrijskog konzula u Solunu. Uz njegovu su se pomoć, čini se, Verković i Nugent trebali sastati u Solunu.⁸⁴

⁷² Záček, Suradnja Ljudevita Gaja, 142, 153; isti, Bosna, 42, 45, 65.

⁷³ Narodna biblioteka u Sarajevu (= NBS), MS 1318.

⁷⁴ v. Doklešić, Životni put Stjepana Verkovića, 242 bilj. 27.

⁷⁵ Záček, Bosna, 45; Durković-Jakšić, Srbijansko-crnogorska saradnja, 75.

⁷⁶ Záček, Bosna, 63.

⁷⁷ NBS, MS, 1318.

⁷⁸ isto, 1320.

⁷⁹ Lj. Doklešić, Da li je St. Verković imao političku zadaću u Makedoniji između 1844. i 1862. godine?, *Zbornik posveten na 75-godišnjata na akademikot Mihailo Apostolski, Skopje* (u štampi).

⁸⁰ O zemunskom župniku i ilircu St. Marjanoviću v. Lj. Durković-Jakšić, Branislav, 14—17, 28—29, 31—32 i dr.; Záček, Bosna, 42.

⁸¹ Durković-Jakšić, Branislav, 151.

⁸² Záček, Bosna, 42.

⁸³ NBS, MS 1320.

⁸⁴ Záček, Bosna 43, 109—110.

Al. Nugent je još u siječnju 1844. odlučio u Carigradu da na povratku ne svraća u Solun. O tome je Czaykowski 31. I 1844. obavijestio Zacha u pismu koje je Zach primio 10. II 1844. Čini se da je Czaykowski, vjerojatno u dogovoru s Nugentom, želio tada poslati Verkovića u Crnu Goru. Iako je više puta prije toga govorio Garašaninu »o potrebi za jednim agentom pro-matračem, makar samo u Crnoj Gori«, Zach nije bio suglasan s tim prijed-logom. Njegovo je mišljenje bilo da Verković nije »dosta zreo da bi mogao raspravljati s vladikom« (»Mr. Verković n'est pas un homme assez mûr pour pouvoir traiter avec Vladika.«). Osim toga, Zach u tom momentu nije bio u mogućnosti Verkovića »usmjeriti u njegovu putovanju«. Pretpostavljajući da se Verković nalazi u Skadru, Zach je obavijestio Nugenta u Hrvatskoj da ga pokuša ondje zaustaviti.⁸⁵ Međutim, Verković je promijenio rutu svog putovanja, te je drugim putem otišao u Solun. Zatim se iz Soluna pokušao preko Sereza vratiti u Beograd, ali je na kraju bio primoran otputovati brodom u Hrvatsku.⁸⁶

Po povratku Verkovića u Hrvatsku čini se da mu Nugent nije više davao političke zadatke, a ubrzo je i sam prekinuo s tajnom politikom na Balkanu. To je uslijedilo nakon incidenta koji je turski paša izazvao za Nugentova boravka u Beogradu u proljeće 1844, zbog kojeg se on morao vratiti natrag u Hrvatsku. Time je otpalo i njegovo putovanje u Bosnu, Her-cegovinu, Crnu Goru i Albaniju, kamo je namjeravao otići nakon upućivanja spomenutog memoranduma engleskom poslaniku u Carigradu.⁸⁷ Koji je bio pravi razlog za napuštanje ta ne politike na Balkanu od strane Gajeva kruga, dostupni izvori ništa ne kažu.

Nije jasno da li je tada počeo prekid Verkovićeve političkog rada od nekoliko godina ili je Verković i u drugoj polovini 1844. izvršio neke zadatke za Zacha. Naime, Zach je u proljeće 1844. odlučio da će Verkovića, nakon što se on vrati iz Soluna u Beograd, poslati k albanskim katolicima. Nov-čanu pomoć za to putovanje namjeravao je zatražiti od Garašanina. Smatrao je da bi od Verkovića još na kraju 1843, da se tada duže zadržao u Beogradu, mogao učiniti »odličnog propagatora za katoličke Albance koje on poznaje, jer se dao instruirati.«⁸⁸

Verković je, naprotiv, morskim putem otišao u Hrvatsku. Budući da Zachu nije bilo poznato gdje se Verković nakon odlaska iz Soluna nalazi, on je potkraj svibnja odlučio da njegovi ljudi pišu u Zagreb kako bi to saznali.⁸⁹ Na to je P. Čavlović zamolio St. Marjanovića u Zemunu da ga hitno obavijesti da li je od Vučića (?) iz Zagreba dobio vijesti o Verkoviću.⁹⁰ Nije poznato kakav je odgovor uslijedio i što se narednih mjeseci događalo s Verkovićem.

⁸⁵ isto, 63, 64—65.

⁸⁶ v. Doklestić, Životni put Stjepana Verkovića, 243.

⁸⁷ v. Doklestić, O pokušajima ustanka u Bosni, 35—40 i bilj. 123.

⁸⁸ Záhček, Suradnja Ljudevita Gaja, 153.

⁸⁹ Záhček, Bosna, 109.

⁹⁰ Durković-Jakšić, Branislav, 31.

Zbog toga je neizvjesno da li je Verković i u ljeto ili jesen 1844. bio kod albanskih katolika. Garašanin je 1848. zabilježio za Verkovića da je bio »u Srbiji još jedanput, i bio upotrebljavan u delu davanja izvestija od strane turske Albanije«. ⁹¹ Međutim, nije jasno da li se to odnosi na drugu polovinu 1844. ili na Verkovićev pokušaj da tamo putuje na početku te godine. Verković je, pak, u svojim autobiografskim podacima naveo prije 1848. samo jedan kontakt s albanskim katolicima, a to je bilo kao što već znamo na početku 1843. ⁹² Verkoviću je potkraj 1844. trebao biti povjeren još jedan zadatak. U Beogradu je tada bilo predviđeno da »Verković ide u Crnu Goru da odnese novac vladici i da prati intrige Obrenovića«. Iz nepoznatih razloga novac Njegošu nije odnio Verković već Stefan Herkalović. ⁹³

To su i posljednje vijesti o Verkovićevoj političkoj djelatnosti iz prve polovine 1840-ih godina. ⁹⁴ U narednih nekoliko godina bavio se drugim poslovima. ⁹⁵

II

U ljeto 1848. Verković se ponovo počeo baviti političkim poslovima. Taj put je to najprije bio kratak zadatak u vezi s boravkom Mihaila Obrenovića u Zagrebu.

Bivši srpski knezovi Miloš i Mihailo Obrenović poduzeli su u Srbiji, nakon što je Mihailo 1842. bio svrgnut s kneževskog prijestolja, nekoliko zavjera i buna kako bi ponovo došli na vlast. ⁹⁶ Burni događaji revolucionarne 1848. učinili su im se posebno pogodnima za podizanje bune. Zato su se u svibnju 1848. neposredno nakon Mihailova povratka iz Petrograda, uputili iz Beča prema granici Srbije, gdje su se trebali sastati sa svojim ljudima. Putovali su odvojeno. Miha lo je izabrao put preko Novog Sada, a Miloš preko Zagreba, kamo je i doputovao 21. V 1848. ⁹⁷ U Zagreb su, još prije Miloševa dolaska, od povjerljivih ljudi pristizale vijesti da Miloš radi u sporazumu s Mađarima, da će pokušati pobuniti Vojnu krajinu, zavaditi bana Jelačića s Gajem i

⁹¹ Gr. Jakšić, *Prepiska Ilije Garašanina (1839—1849) I*, Beograd 1950, 257.

⁹² v. Doklešić, *Zivotni put Stjepana Verkovića*, 239—240.

⁹³ Durković-Jakšić, *Srbijansko-crnogorska saradnja*, 76—77.

⁹⁴ Neki autori spominju Verkovićevo ime i u vezi s Tajnim društvom Matije Bana iz 1844, iako u izvorima i u literaturi ne nalazimo za to potvrdu. Svi su nesporazumi proizašli iz toga što je Stranjaković među one »koji su došli 1844. god. i ostali da žive u Srbiji« pogrešno svrstao i Verkovića, ali ga ni on sam ne spominje među članovima toga tajnog društva (*Dr. Stranjaković, Srbija, privlačno središte Jugoslovena (1844—1848)*, *Srpski književni glasnik n. s. LXI*, 7, Beograd 1940, 508—524), kao ni Lj. Durković-Jakšić (*Isti, Srbijansko-crnogorska saradnja*, 67—68; *isti, Branislav*, 40).

⁹⁵ v. Doklešić, *Zivotni put Stjepana Verkovića*, 243—245.

⁹⁶ *Istorija srpskog naroda V/1*, Beograd 1981, 262—263.

⁹⁷ F. Šišić, *Knez Miloš u Zagrebu 1848, Jugoslavenska njiva VIII/1*, Zagreb 1924, 52—53, 341—343.

izazvatí pobunu protiv Jelačića, te će mu Mađari zato pomoći vratiti se na prijestolje u Srbiji, osloboditi Bosnu i pripojiti je Srbiji.⁹⁸ Zbog tih vijesti, a i zato da ne bi pomutio odnose sa Srbijom od koje je očekivao novčanu pomoć, Jelačić je izdao naređenje da se Miloš i njegova pratnja stave u kućni pritvor. Ubrzo zatim, 7. ili 8. VI 1848. u Zagreb je došao i Mihailo Obrenović da bi oslobodio svog oca.⁹⁹ U Zagrebu je Miloš Obrenović bio zadržan do 9. lipnja kada je preko Ljubljane otišao u Austriju. I Mihailo Obrenović je nakon tri dana, 12. lipnja, napustio Zagreb i oputovao onamo.¹⁰⁰

Ustavobraniteljska vlada u Srbiji budno je pratila svaki korak Miloša i Mihaila Obrenovića u em graciji. Posebnu pažnju srpske vlade potakla je u svibnju 1848. vijest da su se oba Obrenovića iz Beča uputila prema Srbiji. Na to je ona poduzela posebne mjere opreza u samoj Srbiji.¹⁰¹ Istovremeno je tražila načina kako bi im onemogućila približavanje Srbiji i da ih što više udalji od nje. Sa zadržavanjem Miloša Obrenovića u Zagrebu Garašanin je bio samo djelomično zadovoljan. Pod njegovim utjecajem, Stefan Herkalović (kao izaslanik Jelačića i Gaja došao je tada u Srbiju radi saveza i pomoći od 20.000 dukata)¹⁰² zatražio je od Gaja 29. V 1848. da se Milošu ne dozvoli s Mađarima i Turcima uznemiriti Srbiju, a 1. VI 1848. da i Mihaila, za koga je saznao da se uputio u Zagreb, stavi pod stražu ako dođe u Zagreb.¹⁰³

Vijest da se i Mihailo Obrenović uputio u Zagreb još je u većoj mjeri uznemirila Garašanina. On je tada od Herkalovića saznao da Mihailo ima »i u samom Zagrebu simpatije«.¹⁰⁴ Put Mihaila je posebno uznemiravao srpsku vladu i zato što ona uz njega nije imala svog čovjeka koji bi je obavještavao o njegovim političkim akcijama. Nasuprot tome, o boravku Miloša Obrenovića u Zagrebu srpsku je vladu obavještavao Milivoj Petrović-Blaznavac koji mu je bio podmetnut.¹⁰⁵

Ukoliko to nije uradio već ranije, Garašanin je tada, vjerojatno preko Tome Kovačevića, angažirao Verkovića da na diskretan način prikupi podatke o boravku Mihaila Obrenovića u Zagrebu. Verković je bio pogodna ličnost

⁹⁸ Horvat, Gaj, 267—268.

⁹⁹ O boravku Miloša i Mihaila Obrenovića u Zagrebu 1848, v. Đ. Surmin, Knez Miloš u Zagrebu 1848, Zagreb 1922; Šišić, Knez Miloš; Horvat, Gaj, 267—273. — O pomoći koja je u svibnju očekivana iz Srbije v. J. Šidak, Prilozi hrvatskoj povijesti za revolucije 1848, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 9, Zagreb 1976, 67—72.

¹⁰⁰ Blaznavac je obavijestio Knićanina da su istog dana Jelačić i Mihailo Obrenović otišli iz Zagreba (R. Perović, *Grada za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848—1849 I/1*, Beograd 1952, 439), a poznato je da se Jelačić 12. VI 1848. uputio u Innsbruck (Horvat, Gaj, 275).

¹⁰¹ Šišić, Knez Miloš u Zagrebu, 341—344.

¹⁰² Šidak, Prilozi, 69—71.

¹⁰³ Horvat-Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, 213—215; Surmin, n. dj., 8; Jakšić, *Prepiska Ilije Garašanina*, 166—167.

¹⁰⁴ Jakšić, *Prepiska Ilije Garašanina*, 166—167. — V. Herkalovićevo pismo iz Kragujevca od 1. VI 1848 (Horvat-Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, 214—215).

¹⁰⁵ v. pisma M. Petrovića-Blaznavca (R. Perović, *Grada za istoriju srpskog pokreta*, 314—315, 344—345, 438—442).

za taj zadatak, jer je bio stari znanac i čovjek povjerenja Gajeva i njegovih suradnika. Verkoviću nije bilo teško ispuniti ovu zadaću. Na početku kolovoza (odnosno nešto prije 20. VII 1848. po st. kalendaru) Garašanin je u Kragujevcu već imao u rukama Verkovićev izvještaj »u kakvom snošenju Gaj s Mijajlom stoji«. Garašanin je Verkovićevom izvještaju, koji naziva »memorandum«, a koji nije sačuvan, poklonio punu pažnju.

»Mora se dosta verovati ovom kazivanju« — smatrao je — »jer neka obstoještva [činjenice] ne bi se dala izmisliti.« Vjerojatno je upravo Verković obavijestio Garašanina da je Mihailo bio lijepo primljen u Zagrebu i »kako se u njega ima nadežde za oslobođenije ugnjetenih naroda u Bosni«. Svakako da su Verkovićeva obavještenja kod Garašanina stvorila ili utvrdila sumnju da pored Mihaila Obrenovića i Gaj radi po planu ruske vanjske politike i da postoji sporazum između Gaja i Mihaila Obrenovića. Pretpostavljao je, dakle, da iza svega stoji Rusija. Kako je u to vrijeme u Beogradu boravio Gajev emisar Paja Čavlović, Garašanin je, sumnjajući da je on »došo da iskušeniija učini«, zatražio u pismu iz Kragujevca od svog pomoćnika u Beogradu Acike Nenadovića da Čavloviću kao ni drugima ne oda tadašnju Verkovićevu prisutnost u Srbiji.¹⁰⁶

Po primitku izvještaja o odnosima između Gaja i Mihaila Obrenovića Garašanin je u kolovozu 1848. uputio Verkovića po tajnom zadatku u Tursku. Verković je trebao ispitati što obrenovićevci poduzimaju u nekim mjestima pod turskom vlašću u vezi s oslobodilačkim težnjama naroda i da uspostavi vezu s albanskim svećenikom Gašparom Krasnićijem. To je, zapravo, bila priprema za tajnu političku radnju s kojom će Garašanin otpočeti 1849. na Balkanu.

Miloš i Mihailo Obrenović nastavili su i u emigraciji pomagati oslobodilačke pokrete u Turskoj. Miloš je 1840-ih godina imao svoje ljude od Vidina u Bugarskoj do Dečana u Metohi i. Obrenovićevci su stajali i iza tzv. Mirčine zavjere iz 1846. koja je imala za cilj podizanje ustanka u Srbiji i susjednim krajevima vidinskog i niškog sandžaka.¹⁰⁷ U težnji da osujete utjecaj Obrenovića u Osmanskom carstvu ustavobranitelji su nastojali uspostaviti kontrolu nad oslobodilačkim gibanjima u nekim krajevima pod turskom vlašću.

Nakon što je od Verkovića saznao neke podatke o Mihailu Obrenoviću, koji su se, čini se, odnosili na teritorij pod turskom vlašću, Garašanin je u

¹⁰⁶ Jakšić, Prepiska Ilije Garašanina, 238—239, 257. — Garašaninovo pismo od 20. jula po st. k. Stranjaković je (prije nego što ga je Jakšić objavio) datirao danom 20. juna, te je smatrao da je Verković u junu 1848. obavijestio Garašanina o odnosima Gaja i Mihaila Obrenovića (Dr. Stranjaković, Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama 1844—1858, Beograd 1936, 7, posebni otisak iz *Glasnika istoriskog društva u Novom Sadu IX*).

¹⁰⁷ O stavu Miloša i Mihaila Obrenovića, te ustavobranitelja prema oslobodilačkim pokretima u Turskoj v. Vl. Stojančević, Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine, Beograd 1971, 172—176; isti, Problemi saradnje balkanskih naroda u nacionalno-oslobodilačkim pokretima u Turskoj u prvoj polovini XIX veka, *JIC VIII/4*, Beograd 1969, 80; isti, Jedna obrenovićevska zavera protiv ustavobraniteljskog režima 1846. godine, *Istorijski časopis XIV—XV*, Beograd 1965, 129.

Kragujevcu u kolovozu 1848. dao Verkoviću zadatak da posjeti »neka mesta po Turskoj« i izvidi »šta će ljudi Mijailovi, koji se onamo nalaze, preduzeti i raditi«. »Pored ovog on ima i drugi nastavljenija [uputstva] što će onamo rasmotriti i meni javiti«, objasnio je Garašanin u pismu sekretaru kneževke kancelarije u Beogradu, Timoti u Kneževiću, ne precizirajući kod toga o čemu je riječ.¹⁰⁸ Ta su se uputstva, vjerojatno uz ostalo, odnosila i na uspostavljanje kontakta s Krasničijem.

S koliko je opreza Garašanin tada pristupio toj stvari, najbolje ilustrira slijedeći detalj. Verković je Garašaninu u Kragujevcu izrazio želju da bi htio knezu Aleksandru Karađorđeviću u Beogradu »ruku poljubiti«. Garašanin je na to u navedenom pismu naložio Kneževiću da Verkovića predstavi knezu »na jedno magnovenije« i da knez uopće ne ispituje Verkovića o njegovu zadatku kako Verković kasnije »u slučaju nesreće« ne bi mogao kompromitirati kneza. Cini se, da je tim potezom Garašanin želio i od turkofilskog dijela ustavobranitelja prikriti puni sadržaj Verkovićeve misije u Turskoj.¹⁰⁹

Verković je otišao na put negdje potkraj kolovoza 1848. Putovao je preko Zagreba, Trsta, Kotora i Skadra sve do Kosova. U Beogradu ga ponovo nalazimo sredinom prosinca. Garašanin je na kraju 1848. ocijenio da je on svoj zadatak dobro izvršio.¹¹⁰

Nameće se pretpostavka da je tada Verković bio i u Dečanima u Metohiji da bi kontaktirao s Gedeonom Jurišićem, jeromonahom Dečanskog manastira. Naime, javljajući Aciki Nenadoviću na početku kolovoza 1848. o »memorandumu« koji mu je u Kragujevac donio Verković, Garašanin je neposredno zatim dao i neke podatke o Jurišiću. Za Jurišića, koga je smatrao čovjekom Rusije i Mihaila Obrenovića, naveo je da se nalazi u Dečanima i da nije odbio njegove ljude koji su ga pokušali pridobiti, ali da odugovlači s odgovorom.¹¹¹ Ubacivanje tih podataka u dio pisma u kojem je riječ o Verkovićevoj izvještaju o odnosima Gaja i Mihaila Obrenovića, što se na prvi pogled čini nepovezanim, svakako nije bilo slučajno. Vjerojatno je neke od tih podataka Garašaninu saopćio upravo Verković koji je sigurno upoznao Jurišića za njegova boravka u Zagrebu u lipnju 1848,¹¹² te imao mogućnosti doznati

¹⁰⁸ Jakšić, Prepiska I ije Garašanina, 257.

¹⁰⁹ Garašanin je, pošto je od Verkovića dobio u Kragujevcu izvještaj o Mihailovu boravku u Zagrebu, sugerirao 20. VII 1848. svom pomoćniku Aciki Nenadoviću koji se nalazio u Beogradu: »Dobro bi bilo da učinite malo intrige preko G. Avrama [Petronijevića] kod Paše protiv Rusa i Mijajla.« Međutim, kada je ubrzo zatim Verkovića uputio u Tursku, Garašanin je Timotiju Kneževiću 8. VIII 1848. preporučio: »Neće nipošto valjati da se što Turcima o mutnjama Obrenovića podrobno kaže, jer oni motreći posle na mutnje Obrenovića, nalazili bi na čije druge, pa posle zlo. Zato neka g. Pretstavnik ne zna ko je i koim putem otišao.« (isto, 238, 258).

¹¹⁰ v. Doklestić, Životni put Stjepana Verkovića, 246.

¹¹¹ Jakšić, Prepiska III ije Garašanina, 238.

¹¹² Blaznavac je 19. VI 1848. pisao Gaju da je u Zagrebu susreo Gedeona Jurišića koji se upravo spremao da otputuje iz Zagreba (Horvat-Ravlić, Pisma Ljudevita Gaja, 45).

razloge njegova dolaska u Zagreb. Jurišić je tada bio u službi Mihaila Obrenovića, a kasnije je surađivao i s Gajem.¹¹³

Na tom putu je Verković trebao uspostaviti i vezu s Krasnićijem. Za suradnju Srbije i Albanaca postojala je u to vrijeme potreba s obje strane. Albanski katolici, koje su tada progonile turske vlasti, upravo su počeli tražiti oslonac kod obližnjih kršćanskih država.¹¹⁴ Što se tiče Srbije, sjeverna Albanija je već u Garašaninovu »Načertaniju« ušla u njezin vanjski politički i ekonomski program, jer je put za uspostavljanje trgovačke veze Srbije s Jadranom (koja je trebala osloboditi vanjsku trgovinu Srbije od utjecaja Austrije) išao preko Skadra.¹¹⁵

Verković je u Kragujevcu ljeti 1848. razgovarao s Garašaninom o svom susretu s Krasnićijem nekoliko godina ranije i o Krasnićijevoj spremnosti da počne pripremati Albance na ustanak protiv Turaka. Saznavši za to, Garašanin je stavio Verkoviću u zadatak da skloni Krasnićija na dolazak u Beograd radi dogovora. Verković se na spomenutom putu sastao s Krasnićijem i obavijestio ga o Garašaninovoj poruci. Krasnići se pokazao spremnim za suradnju sa Srbijom i izjavio da će u Beograd doći čim nađe zamjenika za svoje svećeničke poslove — što je Verković prenio Garašaninu po povratku u Srbiju. Krasnići je održao obećanje i u siječnju 1849. došao u Beograd. Kako nije znao srpskohrvatski, prevoditelj mu je bio Matija Ban. Na Garašanina je ostavio dobar utisak.¹¹⁶ Krasnići se tada dogovorio s Garašaninom o tajnoj radnji za oslobodenje Albanaca od turske vlasti.¹¹⁷ Vjerojatno je tada i »utvrđena besa« s Krasnićijem i Mirditima.¹¹⁸

Upravo u prvim mjesecima 1849, dok je Verković u Beogradu čekao novi zadatak, Garašanin je radio na organiziranju »političke propagande«

¹¹³ v. Jurišićeva pisma Gaju s kojim je bio u bliskim odnosima (isto, 227—232, 46. bilj. 3).

¹¹⁴ O odnosima albanskoga katoličkog plemena Mirdita, katolika u Skadru i Malesiji, kao i drugih albanskih plemena, i turskih vlasti v. Vl. Stojančević, *Politika Srbije prema Albaniji u 19. veku*, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske* 49, Novi Sad 1968, 6—10 i bilj. 15 i 18.

¹¹⁵ v. Dr. Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«*, *Spomenik SAN XCI*, Beograd 1939, 90—91; V. Vučković, *Arbanaško-Južnoslavenski odnosi*, *Enciklopedija Jugoslavije* I, Zagreb 1955, 156.

¹¹⁶ Arnaudov, Verković, 429—430. — U tom pismu srpskom ministru prosvjete Vasiljeviću iz 1877, u kojem govori o svom političkom radu za Srbiju, Verković uopće nije spomenuo da je na tom putu po Turskoj 1848. imao zadatak izvidjeti što obrenovićevoji namjeravaju raditi. Vjerojatno je tako postupio zato što su se Obrenovići poslije 1858. ponovo nalazili na kneževskom prijestolju u Srbiji.

¹¹⁷ Dr. Stranjaković, *Arbanija i Srbija u XIX veku*, *Srpski književni glasnik*, n. s. LII/8, Beograd 1937, 629.

¹¹⁸ Atanasije Nikolić, jedan od rukovodilaca Garašaninove tajne organizacije iz 1860-ih godina, započeo je drugo poglavlje svog memoara iz 1876. riječima: »Još od godine 1846. beše utvrđena besa u Mirditima sa katoličkim sveštenikom Don Karlom Krasnićijem« (At. Nikolić, *Opis radnje po predmetu opšteg sporazumljenja za ustanak i sjedinjenje, predgovor i objašnjenja V. Vojvodić, Mešovita grada VII*, Istorijski institut, Beograd 1979, 187). Taj je podatak iz »Opisa radnje« At. Nikolića u historiografiji već otprilike poznat (Dr. Stranjaković, *Vlada*

koja se trebala voditi u većem dijelu južnoslavenskih zemalja pod turskom vlašću i kod sjevernih albanskih plemena. Godinu dana kasnije, 1850, teritorij djelovanja te tajne organizacije bio je omeđen Savom i Dunavom (od Jasenovca do Ruse) na sjeveru, dalmatinskom granicom, morem, Skadrom, Mirditima, Tetovom, Skopljem i Plovdivom na jugu, Unom i Savom na zapadu i Ruščukom (Ruse), Trnovom, Jedrenom (Drinopolje) na istoku.¹¹⁹ Cilj je organizacije bio da se pod vodstvom Srbije istovremeno podigne ustanak u tim krajevima. »Ustav političke propagande«, statut te tajne organizacije, bio je izrađen u ožujku, prihvaćen u travnju ili svibnju, a njezina djelatnost je započela u lipnju 1849. Teritorij na kojem je trebala djelovati bio je podijeljen na sjeverni i južni. Sjeverni dio je trebao voditi Toma Kovačević iz Beograda, a južni Matija Ban iz Dubrovnika. U sjeverno područje djelatnosti ulazili su Bosna, Novopazarski Sandžak, Kosovo, južni dio Srbije, sjeverni dio Makedonije i zapadni dio Bugarske. Južno područje organizacije je obuhvaćalo Hercegovinu, Crnu Goru i »Gornju Albaniju ili Miridite«. Za južno područje je bilo predviđeno više »agenata«. »Agent« u Albaniji trebao je imati na raspolaganju kurira.¹²⁰ Za sjedište »južnog kolovođe«, kao i za sjedište kurira albanskog »agenta« koje je zaduženje dobio Verković, namjerno je izabran austrijski, a ne turski teritorij, ali blizu turske granice, kako bi mogli lakše i sigurnije djelovati.¹²¹

Sredinom lipnja 1849. Verković se zajedno s Banom uputio iz Beograda na novi zadatak.¹²² Ban se kao »kolovođa južnog predela« zaustavio u Dubrovniku, dok se Verković smjestio u Kotoru. Verkovićevo konspirativno ime u korespondenciji organizacije bilo je Ilić.¹²³ Njegov zadatak je bio da održava vezu između Bana u Dubrovniku i albanskog »agenta« Krasnićija u Skadru.

ustavobranitelja 1842—1853, Beograd 1932, 274; Stojančević, Politika Srbije prema Albaniji u 19. veku . . . , 8 bilj. 10) i citiran od mnogih autora. On je u protivnosti s navodima Verkovića da je tek preko njega uspostavljena veza s Krasnićijem 1848. Verkoviću u ovom slučaju treba pokloniti veće povjerenje jer je bio neposredni učesnik u uspostavljanju tih veza, dok je Nikoliću tajna radnja iz 1840-ih godina bila poznata tek iz druge ruke. Prema tome, besa nije mogla biti utvrđena prije 1848.

¹¹⁹ AS, II. Garašaniin (= IG), 649, T. Kovačević, Beograd 26. V 1850 (Sp. 39) — Godišnji izvještaj.

¹²⁰ Stranjaković, Politička propaganda, 12—23; AS, IG, 647, Ustav političke propagande imajući se voditi u zemljama sloveno-turskim, s. a.

¹²¹ Dalmacija nije bila obuhvaćena Garašaniinovom tajnom organizacijom, kako je pogrešno zaključio Stranjaković (isti, Politička propaganda, 13—14). U godišnjem izvještaju organizacije od 26. V 1850. teritorij rada organizacije je na zapadu i na jugu imao slijedeće granice: »Una i Sana do Tromeđe, odavde pak suvom granicom Dalmatinskom do Kotora i Budve i na posledku od Budve morem Jadranskim do Skadra. Tako dakle i Crna Gora u ovaj prostor dolazi«. (AS, IG, 649.)

¹²² O Verkovićevo kretanju 1849. i 1850. v. Doklestić, Životni put Stjepana Verkovića, 246—249 i bilj. 59.

¹²³ Iz pisama M. Bana od 22. II i 20. III 1850. i Krasnićija od 10. X 1849. (AS, IG, 461, 644, 717) proizlazi da je Ilić bilo konspirativno prezime Verkovića.

Vežu je trebalo održavati prenošenjem pisama ili usmenih poruka. Krasnići je po dobivenim uputama trebao pridobiti Mirdite i druga sjeverna albanska plemena za ustanak, sakupiti statističke podatke o tim plemenima i topografske podatke o planinskim predjelima u kojima su ta plemena obitavala, zajedno s opisom putova i prijelaza.¹²⁴

Verković je u ljeto 1849. boravio u Skadru očekujući Krasnićija; taj je putovao po predjelima (očito po Mirditima) koje je trebao obići, valjda po dogovoru učinjenom u Beogradu. Kako se Krasnići duže zadržao na tom putu, Dorđe (Georgije) Bošković, trgovac u Skadru (to je čini se bio onaj bokeljski trgovac koji je nekoliko godina ranije povezao Verkovića i Krasnićija), savjetovao je Verkoviću da se vrati u Kotor da ne bi postao sumnjiv turskim vlastima. Verković je tako i učinio, a s time se suglasio i Krasnići kada je u rujnu došao u Skadar. Bošković je i u drugim prilikama potpomogao Krasnićija u tajnim poslovima.¹²⁵

Bošković i Verković su se također dogovorili da Verković radi korespondencije s Krasnićijem ne mora iz Kotora dolaziti čak u Skadar, već da poštu donosi ili preuzima u Kastel Lastvi (Petrovac n/m) na austrijsko-turskoj granici gdje bi je predavao ili uzimao od povjerljive osobe.¹²⁶

Po povratku u Skadar (gdje je boravio neko vrijeme ili se tamo preselio) Krasnići je opširno izvjestio Bana o rezultatima svoje akcije u Mirditima i zatražio da mu se što prije pošalje 15.000—20.000 groša. Želio je da putem jednokratne novčane nagrade čvršće priveže uza se neke albanske glavare i druge utjecajne Albance. Ban nije odmah odgovorio na to pismo Krasnićija. »Tek u trećoj pošti« Krasnići je dobio pismo od Bana i to uvredljivo sadržaja. Ban je osumnjio Krasnićija da on taj novac želi zapravo za sebe. Na to se Krasnići obratio 10. X 1849. neposredno Garašaninu. Obavijestio ga je da s uspjehom priprema Mirdite za ustanak i da radi preko dva prijatelja u Spaču i jednog u Orošu. (U Orošu je surađivao s tamošnjim katoličkim prelatom Petrom Zarišijem.) Također ga je obavijestio da je započeo s radom i u predjelu sjeverno od Skadra i to preko malesijskog biskupa Dodmazena, sina bogatoga skadarskog trgovca. Po povratku u Skadar Krasnići je namjeravao otići »u predio više Skadra ležeći«. Međutim, nije to učinio jer je Dodmazen došao k njemu u Skadar, »te smo se opširno o oslobođenju naroda našeg razgovarali« — napisao je u svom izvještaju. Taj je poslao preko Verkovića od koga je očekivao da će ga osobno odnijeti u Beograd. Nadao se da će mu Verković na povratku donijeti novac i to koliko Garašanin

¹²⁴ Arnaudov, Verković, 430, 67 bilj. 19; Arhiv Akademije nauka u Lenjingradu, F 35, O 1, 240, St. Verković, Spb. 10. IX 1877. — Mirditi su bili »najveća plemensko-fisovska grupacija stanovništva severne Albanije« (Stojančević, Politika Srbije prema Albaniji u 19. veku, 7). Oni nastanjavaju »područje omeđeno rijekom Fan s juga, a Drimom sa sjevera i istoka, osobito planinska sela nad Lešom (Mirdizija)« (Enciklopedija Leksikografskog zavoda V, Zagreb 1961, 208).

¹²⁵ AS, IG, 461, D. Gašpar Krasnik, Skadar 10. X 1849. — v. opasku u bilj. 127.

¹²⁶ Arnaudov, Verković, 430.

»za shodno nađe«. ¹²⁷ U dodatnom pismu, Krasnići je objasnio Verkoviću da mu »čast i savjest više ne dopuštaju odnose s Banom«, te se preko njega obraća rukovodstvu organizacije u Beogradu. Verković se, s obzirom na uputstva koja je imao, nije usudio mimoći »glavnog agenta misije«, tj. Matiju Bana, te je iz Kotora Krasnićijevo pismo zapečaćeno prosljedio Banu u Dubrovnik. ¹²⁸ Ban je zatim to pismo poslao Garašaninu.

Čini se da su se ubrzo zatim, po nalogu organizacije, odnosi između Krasnićija i Bana izgledili. Ban je 18. (6) X 1849. poručio Krasnićiju da »Mirditski knez Bib-Doda« čim prije pošalje »svoje ljude k Vladići«, tj. Njegošu, »kao što je u Beogradu ugovoreno«. Krasnići je nesumnjivo tako i postupio, jer je Ban 30. (18) XII 1849. obavijestio Garašanina da je sklopljen »savez između Vladike i Bib-Dode«. ¹²⁹ Po sjećanjima Atanasija Nikolića, Krasnići je bio zaslužan u pridobivanju mirditskog glavara Bib-Dode »koji se izjavi, da će gotov biti da sudeluje s Mirditima u ustanku za oslobođenje, pa da Mirditi imaju svoju autonomiju i slobodnu veroispovest pod srpskom vladom«. ¹³⁰ Međutim, nakon Krasnićijeva pisma od 10. X 1849. Verkoviću nije bio poznat dalji razvoj odnosa između tajne organizacije i Krasnićija. ¹³¹ Razlog je vjerojatno bio u tome što je on nakon toga prenosio zapečaćena pisma.

Kako je bilo predviđeno da se i Crna Gora uklopi u rad Garašaninove »tajne radnje« na teritoriju pod turskom vlašću, Verković je također održavao vezu između Bana u Dubrovniku i Njegoša na Cetinju. ¹³² Verković, dakako, nije sva pisma koja su dolazila od Bana osobno nosio na Cetinje, već je za to iskoristio redovni dolazak Crnogoraca na kotorski pazar, te je po dogovorenoj osobi slao i dobivao poštu od Njegoša. Na početku 1850. Verković je donio 3.000 dukata u Crnu Goru. Taj je novac iz Srbije preko Trsta bio poslan Banu u Dubrovnik, a on ga je po Verkoviću prosljedio Njegošu. ¹³³

Posljednjih mjeseci 1849. došlo je do nesuglasica između Bana i Verkovića zbog Banove netrpeljivosti prema njemu. Banov negativni stav prema Verkoviću svakako je bio potenciran nakon sukoba Bana s Krasnićijem. Vjerojatno je Ban bio uvjeren da je iza Krasnićijeve žalbe Garašaninu na njegov postupak stajao Verković. To je ubrzo dovelo do uzajamnog optuživanja: jedan je za drugog smatrao da nije sposoban i dorastao povjerenim mu poslovima. Verković je bio u teškoj situaciji jer mu je Ban bio pretpostavljeni. Ban je iz Dubrovnika 24. (12) X 1849. predbacio Verkoviću nemarnost u njegovom poslu. Verković se, pak, iz Kotora u nekoliko navrata žalio Tomi Kovačeviću

¹²⁷ AS, IG, 461, D. Gašpar Krasnik', Skadar 10. X 1849; Arnaudov, Verković, 430. — Stranjaković je iz toga Krasnićeva izvještaja pogrešno prenio više podataka, pa čak i njegovu dataciju (usp. Politička propaganda Srbije, 23—25), dok je taj izvještaj točnije upotrijebio u jednom kasnijem radu (Arbanija i Srbija u XIX veku, 629—630).

¹²⁸ Arnaudov, Verković, 430.

¹²⁹ V. Đorđević, Crna Gora i Austrija 1814—1894, Beograd 1924, 51.

¹³⁰ Nikolić, n. dj., 187; Stranjaković, Politička propaganda, 5.

¹³¹ Arnaudov, Verković, 430.

¹³² O vezama srpske tajne organizacije i Njegoša 1849/50. v. Durković-Jakšić, Srbijansko-crnogorska saradnja, 99—114.

¹³³ Đorđević, Crna Gora i Austrija, 51.

u Srbiji na postupke Bana, i to 15. (3) X i 3. XI (22. X) 1849, te 31. (19) I i 9. II (28. I) 1850. U pismu od 31. (19) I 1850. Verković se požalio Kovačeviću i na neoprmišljene postupke Bana u radu na povjerenom im zadatku, zbog kojega Verković zamalo nije postao podozriv austrijskoj policiji.¹³⁴

Negdje potkraj veljače 1850. Ban je, a vjerojatno i Verković, dobio nalog da »mora odmah« doći u Beograd. Ban je o tome obavijestio putem pisma Njegoša, jer je očekivao da će Njegoš preko njega poslati neku poruku knezu Aleksandru u Beograd. Pismo je poslao po Verkoviću koji je trebao donijeti Njegošev odgovor. Ban je namjeravao iz Dubrovnika otputovati čim se Verković vrati iz Crne Gore.¹³⁵ Nenadani nalog za odlazak u Srbiju mora da je Verkovića neugodno iznenadio. Kod njega se tada stvorilo uvjerenje da ga je Ban ocrnio u Beogradu, te da ga pozivaju na odgovornost. Strah od odgovornosti bio je potenciran time, što je, čini se, u tajnoj organizaciji bilo predviđeno da se izdaja kažnjava smrću i da se egzekucija tajno provodi.¹³⁶ Verković je 28. (16) II 1850. — a to je moglo biti neposredno nakon što je od Bana saznao da treba otputovati u Srbiju — u pismu upućenom dubrovačkom proti Đorđu Nikolajeviću, koji je također bio suradnik tajne organizacije, izrazio bojazan da mu Ban »o glavi radi [...] valjda zato što misli, da ako mene nestane, onda da neće imati tko principalu njegove pogreške i ekscese, koje je dojako počinio, otkriti«.¹³⁷

¹³⁴ Arnaudov, Verković, 67 bilj. 20.

¹³⁵ Durković-Jakšić, Srbijansko-crnogorska saradnja, 109—110. — Obrađujući odnose između Srbije i Crne Gore u XIX st. Lj. Durković-Jakšić je primijetio da postoji proturječnost u dataciji pisma koje je Ban po Verkoviću uputio Njegošu iz Dubrovnika 15. III 1850. i pisma koje je Njegoš uputio knezu 10. III 1850, jer je Banovo pismo prethodilo Njegoševom, i potaklo Njegoša na pisanje pisma knezu. Kako je u rukama imao samo pismo Bana, a Njegoševo je imao u prijepisu Stranjakovića, Durković-Jakšić je zaključio da se Stranjakoviću potkrala greška u prepisivanju Njegoševa pisma, te da je ono vjerojatno od 20. III 1850 (Durković-Jakšić, n. dj. 110, bilj. 469). Podaci koje danas posjedujemo o kretanju Bana i Verkovića na početku 1850. pokazuju, međutim, da je Stranjaković dobro prepisao Njegoševo pismo, a da nije ispravna datacija pisma Matije Bana, koje nije sačuvano u originalu upućenom Njegošu, već u Banovu prijepisu. U prilog tome govori Banovo pismo od 24. II. koje se u originalu nalazi u fondu Ilije Garašanina. U tom pismu Đoka Jovanović, tj. Matija Ban, obavijestio je iz Dubrovnika svoje pretpostavljene u Beogradu da je Ilića, tj. Verkovića, uputio »u Crnu Goru s jednim pismom«, ali je on došao samo do Kotora, odakle je kriomice otišao u Dalmaciju. Zbog toga je Ban odlučio da se kroz dva dana uputi Verkovićevim tragom (AS. IG. 715). Iz toga proizlazi da Banovo pismo, koje je Verković trebao odnijeti Njegošu, nikako nije moglo biti napisano 15. III 1850, već da je napisano prije 24. II 1850. po st., odnosno prije 8. III 1850. po n. Datum na tom pismu Ban je vjerojatno napisao po sjećanju kasnije kada je već broj kopija svojih pisama pripremao za štampu. Tom je prilikom on, na što je već V. Vučković skrenuo pažnju, učinio mnoge dopune i izmjene (V. Vučković, Neuspjela politička akcija Matije Bana 1866—1861, *Istorijski časopis IX—X*, Beograd 1960, 384). O Banovom »udešavanju« njegovih pisama v. Sidak, Prilozi 47, 49—50, 72.

¹³⁶ O kažnjavanju izdaje u organizaciji v. Durković-Jakšić, Srbijansko-crnogorska saradnja, 99.

¹³⁷ Arnaudov, Verković, 67 bilj. 20.

Nakon dolaska iz Dubrovnika u Kotor Verković je odmah istim brodom otplovio u Dalmaciju. Pismo Njegošu vjerojatno je po nekoj pouzdanoj osobi poslao iz Kotora na Cetinje. Ta nagli odlazak Verkovića veoma je zabrinuo Bana. Bojeći se da će Verković djelatnost tajne organizacije odati, Ban je odlučio da će 10. III (28. II) 1850. otići u potjeru za njim. Namjeravao je najprije svratiti u Zadar da bi izvidio da li nije »stvar odao« dalmatinskoj vladi, a zatim u Zagreb da nije »štogod otkrio Gaju«. Ako bi ga pronašao, namjeravao ga je nagovoriti da ode u Beograd. Opreza radi, Ban je prije odlaska naredio svojim hercegovačkim »agentima« da »unište ako imaju kakvo pismo«, a rukovodstvu organizacije u Beogradu savjetovao da oni to isto narede »agentima na granici Hrvatsko i Slavonskoj, jer se ovim slučajem nije šaliti, ako izdajstvo bude učinjeno«. ¹³⁸

Ne našavši Verkovića na putu, Ban je došao sam u Srbiju. U svom »predloženju« podnijetom Garašaninu 1. IV (20. III) 1850. preporučio je da se ukine kurir za Albance, unatoč tome što ne spominje da je na putu pronašao bilo kakav trag Verkovićevoj izdaji. Svoj prijedlog je obrazložio time da je u daljem radu tajne organizacije taj kurir suvišan, jer poštu između njega kao »kolovođe« u Dubrovniku i Krasničija »agenta« u Skadru može nositi njegov »kurir ercegovački«, dok bi novac iz Dubrovnika slao Njegošu, a taj Krasničiju. Ban je zamišljao da bi Njegoš bio »prividni kolovođa«, ali bi se u svemu dogovarao s Banom. Da bi opravdao prijedlog promjene u dotadašnjoj strukturi tajne organizacije, učinjene u cilju eliminacije Verkovića, Ban je uvjeravao Garašanina da bi provođenje tajnih poslova preko Njegoša još tješnje povezaloo prvake albanskih katolika sa Srbijom. Na kraju svog »predloženja« Ban je sugerirao Garašaninu da »kurira arnautskog Ilića«, tj. Verkovića, postavi za učitelja u Srbiji i to daleko u unutrašnjosti da ne bi mogao pobjeći. ¹³⁹

Za razliku od Bana, Đ. Nikolajević u Dubrovniku nije sumnjao da bi Verković mogao izdati, bez obzira što se Verkoviću za neko vrijeme izgubio svaki trag. Nikolajević, koji nije bio sklon Banu, a bio je kritičan i prema Verkoviću (u pismu upućenom iz Dubrovnika rukovodstvu organizacije u Beograd 27/15. III 1850. nagovijestio je da bi i o Banu i o Verkoviću imao dosta toga ispričati), Verkovićev je bijeg ocijenio kao strah od Bana, a ne kao namjeru da izvrši izdaju. ¹⁴⁰ On je još ranije, neposredno po Verkovićevu bijegu, uvjeravao vodstvo organizacije »da Verković izdati neće«. I stari Verkovićev drug T. Kovačević, tada »kolovođa sjevernog predela«, nadao se da to Verković neće učiniti, već da se »zastrašio od G. Bana«. Zato je on osudio Banovu potjeru za Verkovićem i 22/23. (10/11) III 1850. predložio Garašaninu da se Nikolajeviću pošalje pismo koje je on sastavio, a u »kome se obećaje Verkoviću savršena bezbjednost«. ¹⁴¹

U međuvremenu se Verković, koji je iz Kotora preko Trsta otišao u Ravnu Goru u Gorski Kotar svom zemljaku Ivanu Miletiću, javio 23. (11) III 1850.

¹³⁸ AS, IG, 715, Đoko Jovanović /M. Ban/, Dubrovnik 24. II 1850.

¹³⁹ isto, 644, M. Ban, Beograd 20. III 1850; v. Stranjaković, Politička propaganda Srbije, 25.

¹⁴⁰ AS, IG, 645, /Đ. Nikolajević, Dubrovnik/ 15. III 1850.

¹⁴¹ isto, 739, T. Kovačević, Ivanjica 10—11. III 1850.

D. Nikolajeviću u Dubrovnik. Pisao mu je da je odsjeo u kući Miletića, »koi je [...] i Gospodaru [Garašaninu] dobro poznat«, i zamolio ga za posredovanje. Nikolajević je 7. IV (26. III) obavijestio o tome Garašanina i preporučio da se Verkoviću garantira siguran povratak u Srbiju: »samo mu zadajte, ili preko mene, ili njemu upravo, poštenu riječ da mu život oduzeti nećete«, dodao je Nikolajević u tom pismu. Verković je najavio Nikolajeviću da će i sam pisati u Beograd.¹⁴² Vjerojatno je tada, ako ne i prije, Nikolajeviću ili Verkoviću upućeno pismo koje je T. Kovačević sastavio, a u kojem je Verkoviću poručeno da ne treba strahovati od kazne. Ubrzo zatim Verković je i došao u Beograd.

Za svoj opoziv na početku 1850. Ban i Verković su kasnije dali različita tumačenja. Ban je objašnjavao da je u Beogradu bila donijeta odluka da se obustavi rad propagande.¹⁴³ Verković je, pak, tvrdio da su bili pozvani u Beograd radi nekih objašnjenja o svom radu i da e Ban zbog nesposobnosti povučen s dotadašnjeg posla.¹⁴⁴ Obojica su, zapravo, bili opozvani, jer Garašanin nije bio zadovoljan njihovim radom. U prilog tome govore posredno ove činjenice: Rad tajne organizacije bio je nastavljen u istoj godini. U Beogradu je 16. V 1850. bio izrađen novi »ustav«, tj. statut organizacije. Međutim, u njemu nije za »kolovođu južnog predela« predviđen Matija Ban, već dubrovački prota Đorđe Nikolajević.¹⁴⁵ Isto tako, ni Verković nije bio poslan na staru dužnost, iako je to T. Kovačević zagovarao.¹⁴⁶

Po povratku iz Kotora, Verković je boravio u Beogradu bez ikakva zaduženja. U takvoj situaciji sam je tražio da ga pošalju u Mirdite. I taj put je T. Kovačević podržao Verkovića; u svom »predloženiju« od 8. XII (26. XI) 1850. pisao je Garašaninu: »po njemu moglo bi se i Krasniku pisati.«¹⁴⁷ Međutim, Garašanin nije prihvatio taj prijedlog s motivacijom da postoji veza s Krasničijem. Tada je Verkoviću predloženo da stupi u srpsku državnu službu ili da se zadovolji otpremninom. Verković je izabrao otpremninu i otišao u Makedoniju sakupljati starine.¹⁴⁸ Time je završen Verkovićev politički rad za Srbiju započet 1848. Uostalom, djelatnost Garašaninove tajne političke organizacije bila je intenzivna najdalje do proljeća 1851, da bi silaskom s vlasti Garašanina na početku 1853. sasvim prestala.¹⁴⁹

¹⁴² Isto, 645, /D. Nikolajević, Dubrovnik/ 26. III 1850. — O Ivanu Miletiću v. bilj. 49.

¹⁴³ v. Durković-Jakšić, Srbijsko-crnogorska saradnja, 110—111.

¹⁴⁴ Arnaudov, Verković, 67, 430, 452.

¹⁴⁵ Stranjaković, Politička propaganda Srbije, 26—27; AS, IG, 647, Ustav političke propagande potpisan od T. Kovačevića u Beogradu 16. V 1850.

¹⁴⁶ AS, IG, 739, T. Kovačević, Ivanjica 10—11. III 1850.

¹⁴⁷ AS, IG, 335, T. Kovačević, Beograd 26. XI 1850; v. Stranjaković, Politička propaganda Srbije, 31.

¹⁴⁸ Arnaudov, Verković, 430, 68.

¹⁴⁹ Usp. Istorija srpskog naroda V/1, Beograd 1981, 276. — Dva podatka iz 1854. u vezi s putovanjem T. Kovačevića franjevcima u Bosni, a koja Stranjaković navodi u prilog tvrdnji da je rad te organizacije između 1853. i 1858. bio »ako ne sasvim obustavljen, a ono sveden na najmanju meru« (Politička propaganda Srbije, 33), odnosi se zapravo na produžetak veza koje su ustavobranitelji održavali s bosanskim franjevcima još između 1843. i 1848. (v. Žáček, Bosna, passim).

* * *

Čini se da je Verković i 1850-ih godina, kada mu je osnovno zanimanje bilo sakupljanje starina, u dva maha činio neke političke usluge Srbiji, i to 1852. i 1854, iako u svojim autobiografskim podacima nije naveo da se tih godina bavio i političkim poslovima.¹⁵⁰

Na samom kraju 1850. Verković je otišao sakupljati starine u Makedoniji. Zaustavio se u Serezu. U proljeće 1851. proputovao je istočnim dijelom Makedonije, zapadnim dijelom Trakije, bio na otoku Tasosu i na Athosu. Preko Makedonije i Kosova došao je u jesen te godine u Beograd, gdje je prodao neki stari novac. Na početku 1852. ponovo je bio u Serezu odakle se u proljeće 1852. uputio preko Trakije u Bugarsku, sve do Ruščuka (Ruse) na Dunavu, sakupljajući usput stari novac. Glavni cilj mu je navodno bio da u Ruščuku pronađe nekog carigradskog trgovca kome je trebao predati neke numizmatičke kataloge. Nakon što je obišao više gradova u Bugarskoj, vratio se u lipnju 1853. u Serez. U rujnu 1852, te u ožujku i travnju 1853. opet je radi traženja starina obišao istočnu Makedoniju i zapadnu Trakiju. Iz Sereza, gdje je u prekidima putovanja boravio, poduzeo je u kolovozu 1853. — s uspjehom u starinarskom poslu — putovanje u zapadnu Makedoniju i Tesaliju, odakle je brodom iz Volosa, preko Carigrada, doplovio u Solun, a otuda na kraju 1853. ili na početku 1854. došao u Serez. Iz Sereza je ubrzo zatim otputovao preko Trsta i Beča u Beograd, kamo je dospio u svibnju 1854. i zadržao se sve do ožujka 1855.¹⁵¹

Čini se da je Verković za svog boravka u Beogradu na kraju 1851. ili na početku 1852. preuzeo zadatak da sa svojih putovanja obavještava o prilikama u Turskoj i da je 1852. poslao nekoliko pisama takve prirode. Na to nas upućuju dva sačuvana pisma koja je uputio Tomi Kovačeviću u Beograd. Jedno iz Ruščuka (Ruse) 12. IV 1852. zajedno s postskriptumom, a drugo iz Sereza 5. X 1852. godine.¹⁵² U njima Verković, uz ostalo, govori o

¹⁵⁰ O kontroverzama u vezi s Verkovićevom političkom radnjom u Makedoniji 1850-ih godina v. Dokleštić, Da li je St. Verković imao političku zadaću u Makedoniji između 1844. i 1862. godine.

Jedini izvor iz kojeg bi se moglo zaključiti da je Verković 1850-ih godina djelovao politički u Makedoniji spomenuti je memoar At. Nikolića »Opis radnje po predmetu opšteg sporazumljenja za ustanak i sjedinjenje« iz 1876, sačuvan u prijepisima. Tekst tog memoara, koji je upravo objavio V. Vojvodić, po jeziku i pravopisu najbliži je Nikolićevoj Biografiji koja je sačuvana u originalu. Izdavač je upozorio da na kraju naslova objavljenog teksta nema podatka prema kojem se »Opis radnje« odnosi na razdoblje 1860—1868, što stoji u naslovima drugih prijepisa, ali se nije izjasnio da li ima i drugih razlika u sadržaju postojećih prijepisa (At. Nikolić, n. dj., 173—175). U poglavlju »Sa Starom Srbijom« Nikolić govori o Verkovićevu političkom djelovanju u Serezu (isto, 196—197). On je, međutim, općenito o tajnoj djelatnosti iz 1840-ih i 1850-ih godina bio veoma slabo informiran (v. bilj. 118). Čak je i za razdoblje kada je vodio tajnu organizaciju 1860-ih godina dao samo nekoliko, i to većinom pogrešnih, podataka o Verkovićevu djelovanju u Makedoniji po svom sjećanju.

¹⁵¹ v. Dokleštić, Životni put Stjepana Verkovića, 249—256.

¹⁵² Arhiv SR Makedonije (= AM), Varia, St. Verković, Ruščuk 12. IV 1852 (3, 4) i St. Verković, Serez 1. X 1852 (5); v. Kl. Džambazovski, Kulturno-opštestvene vrski na Makedonците so Srbija vo tekot na XIX vek, Skopje 1960, 25—26.

prilikama u krajevima kojima je prošao, o raspoloženju naroda prema Srbiji, o razbojnicima i stanju na putovima, te o drugim stvarima. U tim pismima postoje elementi koji upućuju na zaključak da je Verković i tada bio uže povezan s Garašaninom i njegovim ljudima. U oba se pisma zahvaljuje Garašaninu, koga naziva »g. Principal« (isto kao i u izvještajima iz Makedonije poslije 1862. kada je za njega radio), i Jovanu Marinoviću, sekretaru Ministarstva inostranih poslova, na njihovoj »blagodarnosti«. U pismu iz Ruščuka molio je da se Marinović i srpski kapučehaja u Carigradu zauzmu da ga trgovac Mladenović iz Kavale kreditira (što je i učinjeno). Osim toga, pisma je netko označio rednim brojevima (pismo iz Ruščuka brojem 3, postskriptum pisma brojem 4, pismo iz Sereza brojem 5)¹⁵³ kako je u Garašaninovoj tajnoj organizaciji bilo predviđeno za »svako agentsko pismo«.¹⁵⁴

U Bugarskoj je Verković možda trebao neposredno izvidjeti rad »agenata« Garašaninove tajne organizacije. Naime, simptomatično je to da je on u Bugarskoj obišao upravo one gradove koji se nalaze na potezu Jedrene (Drinopolj), Plovdiv i Ruščuk (Ruse), a to je bila i krajnja južna i istočna granica djelovanja Garašaninove tajne organizacije od 1849. do 1851.¹⁵⁵

Možda je njegovo putovanje u Bugarsku bilo povezano i s programom iznijetim u Zachovom »Planu slavenske politike Srbije« i u Garašaninovom »Načertaniju« iz 1844. U njima se navodi da »Srbija mora za Bugarsku nešto učiniti, pošto ljubav i pomoć mora biti uzajamna« tj. uzajamna. Zato je, između ostaloga, bilo predviđeno: »Potrebno je da pouzdani i sposobni ljudi putuju po Bugarskoj, koji bi pozornost bugarskog naroda na Srbiju obratili i u njemu prijateljska čuvstva prema Srbiji i srpskom praviteljstvu probudili, i zajedno i nadeždu oživljavali da će Srbija zaista Bugarima za njihovo izbavljenje u pomoć priteći i za njihovu sreću starati se.«¹⁵⁶ Moguće da je Verković bio upućen u Bugarsku da bi u tom smislu djelovao.

Nema razloga ne vjerovati da je Verković isti zadatak imao i u Makedoniji, unatoč tome što ni u Zachovu »Planu« (na mjestu gdje se razmatra potreba ispitivanja »u kakvom položeniju se svaka grana južnog' slavenstva danaz nalazi«), ni u Garašaninovu »Načertaniju« (na mjestu gdje se razmatra u kakvom se položaju »nalaze narodi raznih provincija Srbiju okružavajućih«), n su navedene dvije krajnje jugoslavenske zemlje: Makedonija na jugu i Slovenija (odnosno Kranjska i ostale slovenske pokrajine) na zapadu.¹⁵⁷

Kada je Verković u jesen 1852. odlučio da se do proljeća slijedeće godine zadrži u Serezu i ne poduzima više nova putovanja, on je 1. X 1852, u pismu označenom br. 5, obavijestio Kovačevića: »Unapreda češće ću te izvještavati o stan u ovdašnji predjela [...]«¹⁵⁸ Međutim, nije poznato da li je tako i postupio. Također je neizvjesno da li je i sa svog putovanja u istočnu Make-

¹⁵³ v. Doklešić, Da li je St. Verković imao političku zadaću u Makedoniji između 1844. i 1862.

¹⁵⁴ Stranjaković, Politička propaganda Srbije, 16.

¹⁵⁵ v. AS, IG, 649, T. Kovačević, Beograd 26. V 1850 (Sp. 39) — Godišnji izvještaj.

¹⁵⁶ Stranjaković, Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«, 85—86.

¹⁵⁷ isto, 80.

¹⁵⁸ AM, Varia, St. Verković, Serez 1. X 1852 (5).

doniju i zapadnu Trakiju u proljeće 1853. i u zapadnu Makedoniju i Tesaliju u drugoj polovini 1853. uopće slao u Beograd pisma u kojima je izvještavao o prilikama u tim krajevima s obzirom da je Garašanin u proljeće 1853. prestao biti ministar, a to je značilo i kraj u radu tajne organizacije.

Verković je i 1854. imao jedan kratak politički zadatak, koji također nije naveo u pismima u kojima govori o svom političkom radu, već usput u jednom pismu iz 1888. U vrijeme svog boravka u Beogradu od svibnja 1854. do ožujka 1855. on je 1854. išao u Đakovo »s naročitim poslanijem« da bi fra Blažu Josiću predao »poruku od jedne znatne osobe zbog jedne važne stvari«. ¹⁵⁹ U pismu, u kojem je taj detalj spomenuo, Verković nije precizirao o kakvoj se poruci radilo. Možda je to bilo u vezi s osnivanjem katoličke kapele u Beogradu koju je trebao voditi jedan bosanski franjevac. To je još 1844. bilo predviđeno u Zachovu »Planu« i Garašaninovu »Načertaniju«. ¹⁶⁰ Poznato je također da je 1854. Toma Kovačević za boravka kod franjevaca u Bosni tražio od njih jednog svećenika za Beograd. ¹⁶¹

Bez obzira kakve je prirode taj Verkovićev odlazak u Đakovo 1854. bio, nema sumnje da je to bio posljednji njegov politički zadatak za Srbiju u 1850-im godinama. Nakon toga će se stalno nastaniti u Serezu u istočnoj Makedoniji, gdje se bavio sakupljanjem starina i narodnih umotvorina. Tajne političke radnje ponovo će se prihvatiti 1862, kada je u Srbiji opet osnovana tajna organizacija koja je trebala podržati oslobođenje balkanskog prostora pod turskom vlašću. ¹⁶²

R é s u m é

CONTRIBUTION A LA RECHERCHE DES ACTIONS LIBÉRATRICES DANS LES BALKANS DANS LES ANNEES 40 DU XIXÈME SIECLE

A cause de pauvres sources historiques les actions de la politique secrète dans les Balkans pendant les années 40 du XIXème siècle sont très peu connues surtout la participation de St. Verković dans ces actions-là. La recherche du nouveau matériel et des faits connus déjà auparavant, donne un peu plus de lumière aux actions secrètes de Verković en ce temps-là, comme aussi aux moments qui l'ont orienté d'agir en fonction de la libération des pays balkaniques du pouvoir turc.

En suivant l'action secrète de Verković dans la première moitié des années 40 du XIXème siècle nous faisons aussi la connaissance des actions politiques du cercle de Lj. Gaj dans les Balkans et dans certaine mesure de l'action de Fr. Zach, qui fut le représentant de l'émigration politique polonnoise à Belgrade.

Après 1838 Gaj et ses collaborateurs visitaient avec le but politique certaines régions dans les Balkans. Ainsi Verković traverse la Dalmatie, le Monténégro, l'Albanie septentrionale, le Kosovo, l'Herzégovine et la Bosnie. Au cours de ce voyage il ramassait, certainement, les informations sur la situation de là-bas et il y faisait la connaissance des gens de respect, tandis qu'en Bosnie il examinait,

¹⁵⁹ Jelenić, Pisma Stjepana I. Verkovića, 127.

¹⁶⁰ Stranjaković, Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«, 91—92.

¹⁶¹ Jelenić, Kultura II, 186. — V. bilj. 149.

¹⁶² Vidi Doklešić, Životni put S. Verkovića, 258—272.

paraît-il, quel était le climat pour son autonomie. Au début du 1844 Verković était envoyé par Belgrade, où il devait faire la connaissance de la situation politique, à Thessalonique, où il devait rencontrer Nugent et avec lui revenir par la Serbie en Croatie. Pourtant, cette rencontre n'a pas eu lieu. En ce voyage Verković devait contacter avec des Albanais catholiques, mais, paraît-il, il n'en a pas réussi. Il n'est pas évident non plus s'il avait reçu quelques devoirs secrets de la part de Zach.

En faisant les recherches de l'action politique de Verković de la fin des années 40 du XIXème siècle, on obtient un meilleur aperçu d'une partie d'action politique de ce temps-là dans les Balkans.

En été 1848 Garašanin suivait le séjour de Miloš et de Mihailo Obrenović à Zagreb, ainsi que leurs actions en Turquie. En rapport avec cela c'est Verković qui était engagé aussi. Son devoir était aussi d'attirer le prêtre Krasnići pour qu'il vienne à Belgrade pour une entente. Ensuite, Verković était inséré dans l'action de l'organisation politique secrète qui était constituée au printemps 1849 de la part de Garašanin à fin de préparer l'insurrection contre le pouvoir turc. Du juin 1849 jusqu'au février 1850 Verković était de Kotor l'intermédiaire entre M. Ban qui de Dubrovnik commandait la zone sud de l'organisation secrète et Njegoš au Monténégro et Krasnići à Skadar. Krasnići travaillait à préparer les tribus septentrionaux des Albanais pour le soulèvement de l'insurrection.

Certaines lettres de Verković du 1852 nous font penser qu'il envoyait, peut-être, des rapports de son voyage en Macédoine (où il était parti à la fin de 1850 pour y ramasser des antiquités) et en Bulgarie sur des conditions dans ces pays-là.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3
Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 800 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — svibanj 1985.